

Sławomir Godek

(Warszawa)

III STATUT LITEWSKI W DOBIE POROZBIOROWEJ – STAN BADAŃ NAD DZIEDZICTWEM PRAWA LITEWSKIEGO

W dotychczasowej polskiej literaturze historyczno-prawnej dotyczącej epoki porozbiorowej daje się zauważyć znacząca luka związana z brakiem opracowań¹ na temat losów III Statutu litewskiego po upadku Rzeczypospolitej w końcu XVIII w.² Brak, o którym mowa budzić może zdziwienie bowiem w piśmiennictwie naukowym (nie tylko polskim) słusznie podnosi się i podkreśla bardzo doniosłe i długotrwałe znaczenie kodyfikacji litewskich, a zwłaszcza III Statutu dla rozwoju stosunków prawnych nie tylko na

---

¹ Zwracałem już na ten fakt uwagę nieco wcześniej. Zob. S. Godek, *O problemie porozbiorowych dziejów III Statutu litewskiego w polskiej literaturze historycznoprawnej*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 8 (2008), 1, s. 109-140.

² III Statut litewski z 1588 roku z niewielkimi zmianami przetrwał do rozbiorów. O poprawkach Statutu zrealizowanych oraz zamierzonych a niedoszłych do skutku, jak również o postulatach wysuwanych przez szlachtę litewską w tym zakresie zob. *Obozrizenije istoriczeskich swiedenij o sostawlienji Swoda miestnych zakonow Zapadnych gubernii*, wyd. M. J. Pergament, A. E. Nolde, Sankt Petersburg 1910, s. 60 i n.; S. Ptaszycki, *K woprosu ob izdanijach i kommentariach Litowskago Statuta*, Sankt Petersburg 1893, s. 16 i n.; idem, *K istorii litowskago prawa posle trietjago statuta*, Sankt Petersburg 1893, s. 6 i n., 31; idem, *Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, pod red. S. Ehrenkreutzta, Wilno 1935, s. 160 i n.; S. Kurzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II, *Litwa*, Lwów, Warszawa 1921, s. 160; idem, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II: *Litwa*, Lwów-Warszawa-Kraków, b. d. [1926], s. 80; I. I. Łappo, *K woprosu o pierwom izdaniu Litowskago Statuta 1588 goda*, Kaunas 1928, s. 40; idem, *Litowskij Statut 1588 goda*, t. I, *Izslidowawanie*, cz. 2, Kaunas 1934, s. 387, 408 i n., 431 i n., 456 i n.; J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. 1, Wrocław, Warszawa 1958, s. 288 i n.; V. Raudeliūnas, *Poprawki Tretiego Litowskago Statuta (kon. XVI w.)*, [w:] *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV-XIX*, red. P. Dičius, Vilnius 1981, s. 129; H. Wisner, *Unia lubelska i III Statut litewski*, *Zapiski Historyczne* 51 (1986), 1, s. 41 i n.; S. Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa 2004, s. 56 i n.; A. B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII wieku – uwagi wstępne*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. T. Lizisowa, Kraków 2005, s. 46 i n.

rozległych obszarach Rzeczypospolitej³, ale także w państwach ościennych⁴. Tymczasem schyłkowa faza obowiązywania Statutu, a zatem okres od rozbiorów do jego uchylenia w roku 1840, jest właściwie nieznaną.

W opracowaniu niniejszym spróbuję wskazać na typowe okoliczności, w których w dotychczasowym polskim piśmiennictwie naukowym przywołuje się III Statut litewski w kontekście podejmowanych zagadnień szczegółowych, dotyczących problematyki końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. Zanim to jednak nastąpi zwróćmy uwagę na sygnalizowane w dawniejszej literaturze niedostatki badań nad epoką porozbiorową.

Nie sposób nie rozpocząć od silnego – żeby nie powiedzieć – dramatycznego głosu Szymona Askenazego (jego echo rozlegać się będzie jeszcze bardzo długo, o czym wypadnie później powiedzieć), który już ponad sto lat temu uczestnicząc w III Zjeździe Historyków Polskich, w Krakowie, z naciskiem wskazywał na prawie zupełny brak badań uczonych polskich nad epoką porozbiorową⁵. Historyk w słusznym i pięknym, a moim zdaniem – w dużej części – ponadczasowym przesłaniu, jednoznacznie stwierdzał: *Jest czas najwyższy wziąć się nareszcie na całej linii, z całym wyteżeniem, całym impetem, do pełnej i szczerzej roboty naukowej koło dziejów porozbiorowych. Są one u nas, i tylko u nas, ciągle uważane niemal za spótczesność jeszcze jakoby niedorzadą dla umiejętnych badań; są ciągle ostrożnie omijane, niby czysta, jeszcze jakoby żarząca się polityka⁶. To jest złudzenie. Perspektywy dziejowe zmieniają się chyżo. [...]*

³ W Koronie Królestwa Polskiego III Statut stosowany był subsydiarnie. W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej. (Zarys historyczno-porównawczy)*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska 1965, sectio G, vol. XII, z. 4, s. 117; A. B. Zakrzewski, *Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI-XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 51 (1999), 1-2, s. 231 i n.; J. Bardach, *Statuty litewskie w Koronie Królestwa Polskiego*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego, t. IV*, Łódź 1999, s. 17-28; idem, *Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII i XVIII wieku*, [w:] *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15-17 października 1998*, Kraków 2000, s. 51-65. Rzecz ciekawa, że mocą patentu Marii Teresy z 1775 roku rolę prawa posilkowego wobec polskiego prawa spadkowego III Statut zachował po I rozbiore na ziemiach anektowanych przez Austrię. Statut konkurował tam w praktyce sądowej z Korekturą Pruską. Prawo statutowe stosowano tam również w sprawach karnych. Zob. J. Wawel-Louis, *Początkowe sądownictwo austriackie w Galicji (1772-1784)*, Lwów 1897, s. 3 i n., 107 i n., 153 i n. (odbitka z „Przeglądu Prawa i Administracji”), [w tomie tym występują liczne pomyłki w numeracji stron]; J. Leszczyński, *Rządy rosyjskie w Kraju Tarnopolskim 1809-1815*, Kraków, Warszawa 1903, s. 102, 104 i n.; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910, s. 6, 8, 10 i n.; J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, s. 242 (przypis 225), 291; J. Bardach, *Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII i XVIII wieku*, s. 60.

⁴ I. I. Łappo, *K woprosu o pierwom izdaniu Litowskago Statuta 1588 goda*, s. 1; J. A. Łabyncew, „Statut Wielkiego Książstwa Litowskiego” 1588 g. – pamiątnik bielorusskiej staropieczatnoy literatury (k 400-letju wychoda w swiet), „Sowietskoye Sławianowiedienije 1988”, nr 5, s. 75-84; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 9-71; idem, „Wielkim pomnikiem prawodawstwa jest litewski Statut” (w 400-lecie wydania III Statutu), „Państwo i Prawo” 43 (1988), 7, s. 3-14; idem, *Wpływ prawa rzymskiego na Statuty litewskie oraz ich oddziaływanie na kraje sąsiednie*, „Lithuania” 22-23 (1997), s. 12-25; idem, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999, s. 5-108; A. Lityński, *O trzecim Statucie litewskim w czterechsetną rocznicę*, „Palestra” 35 (1989), 3, s. 83-91.

⁵ Sz. Askenazy, *Przegląd dziejów Polski. Epoka porozbiorowa 1795-1830*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I: *Referaty*, Kraków 1900, s. 1-11 (teksty opublikowane w tomie I *Pamiętnika* noszą odrębne paginacje).

⁶ Ten aspekt podkreślał również B. Dembiński, *Przegląd dziejów Polski. Epoka Stanisława Augusta*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu*, t. I, s. 1, gdy mówił „Więcej jeszcze do polityki należały wprawdzie porozbiorowe dzieje, które dotąd były zaniedbane.”

*Tutaj jest pusty wyłom, który opatrzyć potrzeba. Tutaj jest szeroka szczyrba pomiędzy nauką a życiem, pomiędzy dziś a wczora, którą potrzeba wypełnić. Potrzeba nieodbitcie i nieodwłocznie: dla dwóch mianowicie naczelných powodów. Pierwszym powodem dla Askenazego było oświecenie własnego ogółu, które rozumiał on następująco: Ta epoka, to jest jedna olbrzymia retorta. Wewnątrz niej prawie wszelakie znachodzą się związki. Wewnątrz niej prawie są wyczerpane wszelakiego rodzaju eksperymenty. [...] To wszystko już było. Czyliż było nadaremnie? A tak będzie póty, póki to wszystko nie przestanie być jeno mglistą reminiscencją, dowolnym domysłem, albo zupełną niewiadomą, lecz zostanie ujęte w kształty realne i ściste, drogą najstaranniejszej, najszczegółowszej, a czysto przedmiotowej rekonstrukcji naukowej. I wieleż to, zaprawdę, oszczędzonoby ciężkich błędów myśli i czynu, przeciwnych interesowi, albo przeciwnych godności, błędów szkodliwych, albo zgoła niedorzecznych, i co najgorsza, powtarzanych, zatem podwójnie daremnych i zbytecznych – gdyby znano należycie te właśnie dzieje, gdyby ta właśnie nad nimi ściśle naukowa robota została dokonaną, jak od dawna była powinna. Skoro zaś nie została dotychczas, tym bardziej potrzeba wziąć się do niej co rychlej i co żwawiej, aby odzyskać stracony teren i zaniedbany odrobić obowiązek. Drugi powód Askenazy widział w oświeceniu obcych. Badacz zauważał, że Niemcy, Francuzi, Rosjanie rzucają bez przerwy całe łaszty imponujących wydawnictw i opracowań źródłowych największej wagi. My sami tylko nie kładziemy nic, albo prawie nic. Jesteśmy tutaj nie tylko zdystansowani, ale po prostu nieobecni. Na to nie ma tłumaczenia [...]. Jest to stosunek niezdrowy i upokarzający pod każdym względem. Przed wskazaniem kwestii, które zostały przynajmniej częściowo opracowane w polskiej nauce, a także przed wyznaczeniem szczególnie pilnych celów badawczych oraz przedsięwzięć wydawniczych, Askenazy zauważył jeszcze jedną ważną prawidłowość. Mówił mianowicie, że w historiografiach najbardziej nawet uprzedzonych, do których zaliczył francuską, niemiecką i rosyjską, nie brak umysłów odznaczających się samodzielnością i rzetelnością, które gotowe są liczyć się z poważnym świadectwem naukowym pod jednym wszakże warunkiem: muszą się z nim spotkać. Askenazy celnie puentował: *W nauce, jak i gdzieindziej, trudno wymagać, dzisiejszymi zwłaszcza czasy, sprawiedliwości zaocznej. Zaś dotychczas, przed forum historiografii powszechnej, najżywotniejsze sprawy nowoczesnych dziejów naszych wywoływane i sądzone są zaocznie*⁷. Dla okresu pomiędzy zniknięciem Rzeczypospolitej z map Europy a powstaniem Księstwa Warszawskiego Askenazy widział dwa podstawowe zadania badawcze: stan wewnętrzny trzech dzielnic podziałowych oraz akcję polityczną i wojskową poza granicami kraju. Pierwszy z wymienionych problemów nazywał historyk arcydoniosłym bowiem, jak uzasadniał *Tutaj to, mianowicie po raz pierwszy w całej pełni, na całym obszarze, całkiem poważnie i świadomie, podejmowaną zostaje czynność wchłaniająca i asymilacyjna ze strony trzech rzą-**

⁷ Trudno powstrzymać się od uwagi, że cytowany fragment, formułujący swego rodzaju zasadę ogólną (nie mówię tu o kontekście słabości badań) nie tylko nie stracił na aktualności, ale współcześnie nabrał wręcz nowego, wyrazistego znaczenia.

dów rozbiorowych. W poszczególnych dzielnicach Askenazy zidentyfikował zjawiska najbardziej jego zdaniem uderzające i charakterystyczne: dla zaboru rosyjskiego były to stosunki edukacyjne i kościelno-polityczne, w pruskiej gospodarcze i sądownicze, natomiast w austriackiej narodowościowe i administracyjno-fiskalne. Co do *działu rosyjskiego* Askenazy wskazał na najistotniejsze rosyjskie wydawnictwa źródłowe do potencjalnego wykorzystania, stwierdzając jednocześnie bardzo niską liczbę wydawnictw polskich w tym zakresie. W tym kontekście historyk wyraził ciekawą opinię, która pośrednio bliska jest interesującej nas materii. Askenazy stwierdził mianowicie, że *A przecież w tej, tak zaniedbanej naukowo i zamroczonej dziedzinie, kryją się zaczątki polityki administracyjnej, szkolnej i unickiej rządu rosyjskiego, wszechstronnie odtąd w guberniach zachodnich rozwiniętej, zaczątki oraz kulturalnej samoobrony społeczeństwa, zaczątki wreszcie obustronnych prób polubownego porozumienia, kryje się, koniec końcem, rdzeń sprawy zasadniczej, sprawy odporności cywilizacyjnej i samej racji bytu żywiołu polskiego, wśród nowych warunków prawno-politycznych na Litwie i Rusi*. Nie sposób przytoczonym uwagom odmówić racji. Znajdą one jeszcze swoje odniesienie i potwierdzenie w późniejszych ustaleniach badaczy⁸.

Wskazanie przez Szymona Askenazego dziejów porozbiorowych jako dojrzałego już pola badawczego, określenie najpilniejszych i najbardziej zasadniczych problemów dla dociekań naukowych w tym kierunku, to jedynie drobna część zasługi uczonego na tej płaszczyźnie. Wkrótce dzięki znakomitym, dogłębnym pracom historyka, a później także studiom jego uczniów, owa *zaniedbana naukowo i zamroczona dziedzina* przestanie być ziemią nieznaną⁹.

Ciekawe z punktu widzenia naszych dociekań spostrzeżenia padają również w wystąpieniu innych dwóch referentów – uczestników krakowskiego zjazdu. W wystąpieniu inauguracyjnym prezesa Towarzystwa Historycznego Tadeusza Wojciechowskiego znalazła się taka oto ocena: *Wszakże najstabiliej ze wszystkich postępują u nas historie: społeczno-ekonomiczna, historia prawa, a zwłaszcza polityczna i państwowa; to znaczy, najstabiliej postępuje ta część nauk historycznych, która – cokolwiek się o tym mówi – była,*

⁸ Zob. też: *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. II: *Protokoły obrad*, Kraków 1901, s. 21 i n., 45 i n., gdzie m. in. dyskusja nad poglądami Askenazego. Zob. też J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, b. m. w., 1995, s. 7, gdzie mowa o stałej aktualności postulatu Askenazego co do podjęcia systematycznych i wszechstronnych badań dziejów porozbiorowych Litwy.

⁹ Na podkreślenie zasługuje fakt, że zupełnie nowe otwarcie w badaniach nad dziejami porozbiorowymi stało się możliwe również na skutek uzyskania przez Askenazego, i to na wiele lat (dzięki rozległym osobistym kontaktom z historykami rosyjskimi, ale przede wszystkim z przedstawicielami najwyższych władz i członkami rodziny cesarskiej) dostępu do archiwów i bibliotek petersburskich, moskiewskich i warszawskich. Zob. o tym Sz. Askenazy, *Nauka wielkoksiażęca*, [w:] idem, *Uwagi*, Warszawa, b. d., s. 357-383. W swym ciekawym szkicu Askenazy wspomina (ibidem, s. 357): „Można było nie tylko samemu w nich pracować, lecz wprowadzać do nich uczniów. Trysło źródło wielkie i niezbędne dla podejmowanej odnowy polskich dziejów porozbiorowych”. Tę istotną okoliczność podnosi również we wspomnieniu o swoim mistrzu M. Kukiel, *Szymon Askenazy (24 grudnia 1867 r. – 22 czerwca 1935 r.)*, Warszawa 1935, s. 6 i n., 18 i n.

jest i będzie zawsze główną osią całego obrotu¹⁰. Z przytoczonym poglądem o słabości badań nad (między innymi) historią prawa współbrzmiał głos Alojzego Winiarza, który konstatawał: [...] *mnóstwo pierwszorzędných kwestii z dziedziny naszego prawa leży jeszcze nieporuszone piórem badaczy. Jest jednak przecież jeden dział naszej nauki, którego uprawa jest nie tylko postulatem naukowym, ale rzeczą naszej ambicji narodowej. Mówię tu o prawie litewskim. W ostatnich czasach przypomniat je Piekosiński pierwszą częścią swej pracy o statucie litewskim*¹¹; *my skonstatować musimy, że w ostatnim dziesięcioleciu zajmowali się nim zresztą tylko uczeni rosyjscy*¹².

Wejście nauki polskiej w początkowe zaledwie stadium badań nad epoką porozbiorową stwierdził również nieco później Stanisław Smolka. Na pierwszych stronach swego wyśmienitego dzieła o Ksawerym Druckim-Lubeckim (Kraków 1907) badacz ten wyjawiał swoje intencje i oczekiwania związane z publikowaną pracą w sposób następujący: *Pragnę, żeby niniejsza książka torowała na razie drogę do dalszych studiów nad niedawną epoką, której żywa tradycja zaczyna się zacierać, a naukowe opracowanie stawia dopiero pierwsze, wiele obiecujące kroki. Omawiając zaś własne plany naukowe stwierdza Smolka, że w ich zakresie jest rzecz o stosunkach i położeniu zaboru rosyjskiego, od trzeciego rozbioru do wiedeńskiego kongresu*¹³.

Wkrótce przedstawiony powyżej dość ciemny obraz badań nad dziejami porozbiorowymi nieco się rozjaśnił. Stało się tak za sprawą obszernych opracowań Henryka Mościckiego¹⁴ i Janusza Iwaszkiewicza¹⁵, które dość dokładnie przedstawiały dzieje ziem litewsko-ruskich w dobie porozbiorowej, i to w bardzo wielu aspektach. Poruszono w nich różnorodną problematykę: polityczną, społeczną, ekonomiczną, kulturalną, wyznaniową, prawną, a także zagadnienia związane z oświatą i wojskowością.

Powróćmy jeszcze do opinii wygłaszanych przez uczestników zjazdów historyków. W związku z tym, że wypowiedziano je przy wyjątkowych okazjach, jakimi były organizo-

¹⁰ *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. II, s. 4. Wojciechowski stwierdzał nieco dalej, (ibidem, s. 5): „W historii Litwy i dawnej Rusi koronnej historycy rosyjscy prześcignęli nas już [...]”. O wyraźnej – a inspirowanej przez władze rosyjskie – intensyfikacji prac nauki rosyjskiej nad geografią, etnografią oraz historią ziem białoruskich zwłaszcza w okresie między powstaniem listopadowym a styczniowym zob. D. Michaluk, *Na unię lubelską spojrzenie historiografii białoruskiej XIX-XX w.*, [w:] *Między zachodem a wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, t. II, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Poraziński i S. Roszak, Toruń 2003, s. 414.

¹¹ Chodzi tutaj z pewnością o dzieło F. Piekosińskiego, *Statut litewski*, cz. 1, Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filozoficznego 1900, t. XXXIX, s. 61-130.

¹² A. Winiarz, *Przegląd literatury prawa polskiego w ostatnim dziesięcioleciu*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I, s. 7.

¹³ S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. I, Warszawa 1983, s. 54 i n.

¹⁴ H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. I, 1772-1800, Wilno b. d.; idem, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. II, z. 1, Wilno 1913; idem, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. II, z. 2, Wilno 1914. H. Mościcki wniósł również później znaczący wkład w badania, jak również popularyzację historii Litwy w dobie rozbiorów zarówno przez opracowania naukowe, jak i przez działalność wydawniczą (materiałów źródłowych oraz cennych pamiętników np. Stanisława Morawskiego). Zob. np. H. Mościcki, *Litwa i Korona w epoce porozbiorowej*, Warszawa 1920; idem, *Pod znakiem Orła i Pogoni. Szkice historyczne*, Warszawa 1923; idem, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924; *Polska porozbiorowa*, Warszawa 1939 (odbitka z: z. 3, t. IV *Encyklopedii Nauk Politycznych*); idem, *Ziemie litewsko-ruskie pod zaborem rosyjskim*, b. d. i m.; idem, *Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach*, t. I, *Od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego 1772-1807*, Warszawa, Kraków, Lublin, Łódź, b. d.; *Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia*, Warszawa, b. d. w.

¹⁵ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Kraków, Warszawa 1912.

wane co kilka lat spotkania środowiska, poglądy te miały często charakter cennych podsumowań, czy syntetycznych ocen dotychczasowych badań. Zawierały również liczne postulaty wskazujące na potrzebę podjęcia studiów w szczególnie zaniedbanych kierunkach.

W roku 1925, podczas IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, Ludwik Finkel dokonując podsumowania dotychczasowego dorobku zjazdów stwierdzał niespełnienie szeregu dezyderatów wydawniczych (jak wskazywał – stawianych niegdyś również przez Askenazego) z zakresu epoki porobiorowej (1795-1830)¹⁶. Ogólne zaniedbanie badań nad dziejami Litwy przez naukę polską w wieku XIX stwierdzał na marginesie również Stanisław Zajączkowski, choć swe uwagi szczegółowe badacz ten poświęcił dziejom Litwy przed rokiem 1386¹⁷. Na uwagę zasługuje również głos Kazimierza Tyszkowskiego, który mówiąc o badaniach historyków polskich nad dziejami Rosji, podkreślał ich dużą przydatność nie tylko dla zrozumienia istotnych problemów z historii Polski, ale także – co ciekawe – stałą użyteczność z czysto politycznego punktu widzenia. W odniesieniu do dziejów zaboru rosyjskiego w wieku XIX Tyszkowski nie bez słuszności podnosił, że dogłębne ich poznanie nie będzie możliwe *bez doskonałego opracowania i opanowania stosunków wewnętrznych całego imperium* i to w odniesieniu do *wszystkich dziedzin życia, administracji, szkolnictwa, kultury*¹⁸. Na tym tle pewne zdziwienie budzić może pogląd Przemysław Dąbkowski o zbędności w wykładach uniwersyteckich problematyki historii prawa na ziemiach polskich po rozbiorach¹⁹. Stanowisko Dąbkowski zostało zresztą słusznie poddane krytyce przez Józefa Siemieńskiego i Stanisława Kutrzebę²⁰.

¹⁶ L. Finkel, *Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 11 (teksty opublikowane w tomie I *Pamiętnika* noszą odrębną paginację).

¹⁷ S. Zajączkowski, *Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r.*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, t. I, s. 1.

¹⁸ K. Tyszkowski, *Dzieje Rosji w opracowaniu historyków polskich*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, t. I, s. 7.

¹⁹ Przemysław Dąbkowski uzasadniał swój pogląd przekonaniem, że prawo stanowi wytwór narodu. Skoro po upadku państwa rola narodu, przeżywającego różne koleje losu, była niewielka, a urzędnicy prawni-publiczni byli mu narzucane, to z punktu widzenia nauki nie stanowią one szczególnie interesującego obiektu. Badacz wskazywał, że zasada ta dotyczy tym bardziej prawa sądowego, które nie było swojskie, ale obce, a więc francuskie, pruskie, austriackie czy rosyjskie. Dąbkowski oczywiście nie miał nic przeciwko naukowemu badaniu stosunków prawnych z tego okresu. Zaznaczył przy sposobności, że postulował on uwzględnienie w wykładach dotyczących okresu I Rzeczypospolitej obok prawa koronnego (które nazywał rodzimym), także prawa litewsko-ruskiego, i to tak w zakresie ustroju, jak i prawa. P. Dąbkowski, *Historia prawa polskiego. O nauce i nauczaniu spostrzeżenia i postulaty*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, t. I, s. 2 i n. O negowaniu przez Dąbkowskiego potrzeby wykładania dziejów prawa na ziemiach polskich w epoce rozbiorów, a także o dążeniu tego badacza do przedstawiania prawa polskiego jako wytworu narodowego, uwolnionego spod wpływów kosmopolitycznego prawa rzymskiego zob. także M. Kuryłowicz, *Polityczne aspekty dyskusji wokół prawa rzymskiego w Polsce w XIX i początkach XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, VI (1999), sectio K, s. 55 i n.

²⁰ *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, t. II, *Protokoły*, wyd. K. Tyszkowski, Lwów 1927, s. 80 i n. Zob. też S. Grodziski, *Uwagi o służebnej, choć nie usługowej roli nauki historii państwa i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 54 (2002), 2, s. 17, gdzie o „zagospodarowywaniu” dziejów porobiorowych po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przez Stanisława Kutrzebę, Marcelę Handlmana, Bohdana Winiarskiego, Michała Rostworowskiego.

W kilka lat później, inaugurując V Zjazd Historyków w Warszawie, Marceli Handelsman mówił bardzo sugestywnie o *wypędzeniu dziejów porozbiorowych z dziedziny badań naukowych i grobowym milczeniu o wieku XIX*, które zapadło w nauce polskiej po klęsce powstania styczniowego²¹. O trudnościach *tak psychicznej, jak materialnej natury* w badaniu *okresu zaledwie zamkniętego* wspominał w swoim błyskotliwym wystąpieniu także Adam Skałkowski²².

Niemal równolegle Kazimierz Chodynicki, dokonując przeglądu badań nad historią Litwy prowadzonych w latach 1920-1930²³, konstatował ich wyraźny progres²⁴ odnośnie dziejów pogańskich i okresu panowania Jagiellonów. Badacz oceniał równocześnie, że *odłogiem niemal leży w. XVII i XVIII*. Co do XIX stulecia Chodynicki dobitnie stwierdzał, że *pośród prac konstrukcyjnych nie ma ani jednej, która by bądź obejmowała większy okres, bądź*

²¹ M. Handelsman, *O nasz dzisiejszy stosunek do historii porozbiorowej*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28-go listopada do 4-go grudnia 1930 r.*, t. II: *Protokoły*, red. K. Tyszkowski, Lwów 1931, s. 18 i n.

²² A. Skałkowski, *Uwagi o usiłowaniach niepodległościowych na przelomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, t. II, s. 234.

²³ K. Chodynicki, *Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatnim dziesięcioleciu 1920-30*, „Kwartalnik Historyczny” 44 (1930), 3, s. 273-300.

²⁴ Warto zaznaczyć, że wśród przyczyn owego postępu Chodynicki widział włączenie się po I wojnie światowej do badań lituanistycznych, prowadzonych dotąd w Krakowie, Lwowie i Warszawie, nowego, prężnego ośrodka – Wilna, „które przez pół wieku przeszło nie mogło pracować nad własną przeszłością”. Chodynicki dostrzegał również pojawienie się młodych, obiecująco zapowiadających się badaczy. Zob. o tym ibidem, s. 273 i n. O „ciemnej, ponurej nocy i pomroce”, która zapadła nad Wilnem po roku 1863, o ostrych ograniczeniach dotyczących wtedy polskich badaczy, choćby w aspekcie dostępności materiałów archiwalnych, a także o „wcale nie ukrywanych politycznych rosyjskich tendencjach” szerzących się w nauce mówił w wykładzie wstępnym w odrodzonym Uniwersytecie w Wilnie w dniu 6 listopada 1919 roku Alfons Parczewski, *Wilno a nauka historii ustroju państwowego i dawnego prawa w Polsce*, Wilno 1922, s. 11 i n. (osobna odbitka z „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. VII). O kręgu ówczesnych badaczy wileńskich zob. np. A. Pukszo, *Stefan Ehrenkrewitz i wileńskie środowisko historyczne*, „Lithuania” 26-27 (1998), s. 178-183. Niestety następny kataklizm wojenny przerwał tę dobrze rozwijającą się działalność naukową. Część członków wileńskiego środowiska naukowego nie przeżyło wojny, część wojenne losy rzuciły na emigrację, jeszcze inni, szukając miejsca w innych ośrodkach akademickich w nowej powojennej rzeczywistości, będą zmuszeni do porzucenia dotychczasowych zainteresowań naukowych. Zob. np. o tym S. Aleksandrowicz, *Henryk Łowmiański (10 VIII 1898-4 IX 1984)*, „Studia Podlaskie” 1 (1990), s. 317-321; idem, *Profesor Leonid Żytkowicz – historyk Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Czasy Nowożytne” 9 (2000), s. 35-45 (zob. też teksty innych autorów zamieszczone w tym tomie, a dotyczące różnych pól działalności L. Żytkowicza); S. Cackowski, *Leonid Żytkowicz (17 VII 1909/1910-4 XII 1991)*, „Kwartalnik Historyczny” 99 (1992), 2, s. 163-166; G. Błaszczyk, *Poznań as a Centre of Lithuanian Studies in the 19th and 20th Centuries*, [w:] *History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the international Lithuanian conference Poznań 17-19 September 1998*, ed. G. Błaszczyk, M. Hasiuk, Poznań 2000, s. 95 i n.; M. Piechowiak-Topolska, „*Wilno w Londynie*”. *Dzieje Uniwersytetu Stefana Batorego na emigracji po II wojnie światowej*, [w:] *Nauka polska na obczyźnie. Stan i perspektywy badawcze*, Prace Naukowe Rady Porozumiewawczej Badań nad Polonią, t. III, red. W. Hładkiewicz i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2000, s. 48-56; M. Kosman, *Dzieje Litwy w historiografii polskiej drugiej połowy XX wieku. Szkic do tematu*, [w:] *Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięcioletnie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 127-134; idem, *Wileńscy badacze dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozdrożu (po 1945 roku)*, [w:] *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik, Lublin 2005, s. 317-327; idem, *Z wileńskiej perspektywy. O Henryku Łowmiańskim jako badaczu dawnej Litwy*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. VI, cz. 2, *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, red. M. Kosman, Poznań 2006, s. 179-186; P. Pluta, *Autorytety prawnicze z Uniwersytetu Stefana Batorego po zakończeniu II wojny światowej. Zarys życiowych losów*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław 2006, s. 210-249.

też pogłębiała jakiś problemat, lub wyczerpująco przedstawiła jakieś wybitniejsze wydarzenie. *Prace i poszukiwania o Litwie porozbiorowej, skupiają się zwykle około najważniejszych wypadków narodowych, a więc: powstania kościuszkowskiego, roku 1830, konarszczyzny i zniesienia unii oraz roku 1848 i 1863. Specjalne zainteresowanie po części z przypadającą rocznicą w tym roku wzbudzały dzieje uniwersytetu i instytucji mu podległych.* W podsumowaniu swego szkicu badacz jeszcze raz ocenił, że *prace nad wiekiem XIX poza dziejami uniwersytetu są niezbyt liczne i przeważnie niewielkie*²⁵. Zauważmy również, że Chodynicki z satysfakcją witał ożywienie badań nad Statutami litewskimi²⁶. Za bardzo pożyteczne w tej dziedzinie uważał przede wszystkim opracowania (a także przygotowawcze prace wydawnicze) Stefana Ehrenkreutza, a wśród nich zwłaszcza, porządkujące problematykę badań nad litewskimi kodyfikacjami, obszerne studium tego autora: *Stan badań nad statutami litewskimi*²⁷. Sądzę, że warto podkreślić przy tej okazji, że rzeczywiście ważny i dogłębnie przedstawiający ustalenia – i to nie tylko nauki polskiej – artykuł Ehrenkreutza, zupełnie pomija problematykę dziejów III Statutu litewskiego po upadku Rzeczypospolitej, jeśli nie liczyć wzmianek dotyczących wydania tej kodyfikacji drukiem w latach 1811 i 1819²⁸.

Z przytoczoną powyżej oceną Marcellego Handelsmana wyraźnie harmonizuje wygłoszony przy okazji kolejnego zjazdu pogląd Jana Adamusa, który mówił: *Po powstaniu styczniowym jednakże nauką prawa litewskiego poczyna się żywo interesować nauka rosyjska i to całkiem widocznie pod wpływem aktualnych prądów politycznych. Odwrotnie nauka polska nieledwie ogłasza brak swego zainteresowania Litwą w ogóle, (również pewnie nie bez wpływu ówczesnych prądów politycznych), – a ucierpiało na tym przede wszystkim zainteresowanie nauki polskiej historią prawa litewskiego. Nauka rosyjska osiąga zatem łatwo pierwszeństwo na tym polu. Cechą charakterystyczną stosunku nauki rosyjskiej do prawa litewskiego jest nawet nie tyle romantyczny nacjonalizm, ile po prostu nacjonalizm rosyjski*²⁹. Adamus dostrzegał, że dopiero od schyłku XIX w. *zaczynamy spotykać głosy, wzywające naukę polską do intensywniejszego zajęcia się historią Litwy, tą ważną częścią własnej naszej przeszłości*³⁰. Dysproporcję tę widział również Władysław Konopczyński, gdy zwracał uwagę, że *procesu amputacji Mścislawia, Orszy, Witebska, Połocka, nie*

²⁵ Ibidem, s. 296 i n., 300.

²⁶ Ibidem, s. 287 i n.

²⁷ S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad statutami litewskimi*, „Ateneum Wileńskie” 2 (1924), s. 289-349.

²⁸ Ibidem, s. 301 i n.

²⁹ *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. II, *Protokoły*, red. F. Pohorecki, K. Tyszkowski, Lwów 1936, s. 103. O wyraźnej jednostronności wydawnictw źródłowych firmowanych przez byłą Wileńską Bibliotekę Publiczną, Wileński Okręg Naukowy oraz inne ośrodki (Witebska, Kijowa) zob. J. Czarnecki (T. Turkowski), *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, Kraków, Wilno 1932, s. 24 (osobna odbitka z „Przeglądu Bibliotecznego”, rocz. VI, z. 1-2, wydanego dla upamiętnienia III Zjazdu Bibliotekarzy Polskich w Wilnie). Turkowski ocenił rosyjskie wydawnictwa następująco: „obfity, choć jednostronny i wadliwy zbiór źródeł do historii ziem wschodnich Rzeczypospolitej”. O tendencyjności nauki rosyjskiej pisał wcześniej z wyczuwalną już nutą pobłażania L. Janowski, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno 1923, s. 236: „Nauka rosyjska, którą – niestety – należałoby często wspominać w cudzysłowach, staje się czasem śmieszna”.

³⁰ J. Adamus, *Wydawnictwa źródeł do historii Litwy*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, przygotował do druku F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 439.

przedstawiono dotąd (Mościcki, Lehtonen³¹), tak dokładnie, jak znamy proces pierwszej aneksji pruskiej i austriackiej, choć przyznawał ten badacz zarazem, że o rządach rosyjskich w kraju zabranym autorowie wspomniani informują wcale szczegółowo i wielostronnie³².

Z punktu widzenia interesującej nas problematyki istotne znaczenie ma wystąpienie Janusza Iwaszkiewicza oraz Henryka Mościckiego. Badacze ci, nawiązując do głośnego referatu Szymona Askenazego z roku 1900 oceniali, że pomimo tego, iż w ciągu trzydziestu pięciu lat, które upłynęły od krakowskiego zjazdu, dorobek wydawniczy oraz stan opracowań z zakresu historii Litwy epoki porozbiorowej – przede wszystkim dzięki pracom profesorów i uczniów odnowionego Uniwersytetu Wileńskiego – znacznie się wzbogacił, to *daleko wszakże jeszcze do pełnego uwzględnienia potrzeb nauki polskiej w zakresie porozbiorowej historii ziem dawnego W. Ks. Litewskiego*³³. Idąc za wytkniętym dla swego wystąpienia celem *zwrócenia uwagi na dotychczasowy dorobek i na najpilniejsze [...] potrzeby*³⁴ historycy wskazali, że odrębne opracowanie należałoby poświęcić *projektom rusyfikacji Litwy za Mikołaja I przed rokiem 1831-ym, wychodzącym przeważnie od Murawiewa, ówczesnego gubernatora mohylowskiego (zniesienie uniwersytetu wileńskiego, sprawy unickie, ograniczenia praw szlachty, zniesienie Statutu litewskiego i in)*³⁵. Z wypowiedzi tej jasno wynika, że osobną uwagę należałoby poświęcić okolicznościom uchylecia III Statutu litewskiego, a problem ten Iwaszkiewicz i Mościcki widzieli jako część składową generalnej kwestii, jaką był proces rusyfikacji Litwy³⁶. Sądzę, że ten punkt widzenia jest słuszny i naturalny. Zagadnienie powolnej erozji III Statutu litewskiego, wskazanie jej eta-

³¹ Zapewne chodzi tu o dzieło U. L. Lehtonen, *Die polnischen provinzen Russlands unter Katharina II. in der jahren 1772-1782*, Berlin 1907. Zob. też tego autora *Der untergang Polens in seinen wichtigsten ursachen dargestellt*, Helsingfors 1904.

³² W. Konopczyński, *Przegląd badań nad dziejami Litwy w XVIII w. (1696-1795)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, s. 41 i n. Na marginesie warto wspomnieć, że w cytowanym tu tomie I *Pamiętnika* wydzielono dość obszerną część, poświęconą przeglądowi badań nad dziejami Litwy (s. 3-51), gdzie zamieszczono szkice Stanisława Zajączkowskiego, Oskara Haleckiego, Ryszarda Mienickiego, Władysława Konopczyńskiego oraz Janusza Iwaszkiewicza i Henryka Mościckiego. Generalnie rzecz ujmując, wymienieni autorzy konstatują znaczące, choć też nierównomierne postępy w badaniach nad historią Litwy. Omawiany tom zawiera również wiele cennych – zachowujących walor aktualności – artykułów, poruszających różnorodne kwestie związane z historią Litwy (od kwestii ustrojowych, przemian społecznych, zagadnień religijnych i kulturalnych po problematykę historii prawa, wojskowość oraz inne).

³³ J. Iwaszkiewicz, H. Mościcki, *Przegląd badań nad dziejami Litwy po rozbiorach (do r. 1905)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, s. 45.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, s. 50. Iwaszkiewicz i Mościcki uważali, że na monografie zasługują również takie problemy jak: dzieje Kościoła unickiego na Litwie, życie i działalność arcybiskupa Siestrzeńcewicz, dzieje spisku Ciecierskich, przełomowe dla Litwy wydarzenia z lat 1806-1807 i 1813-1814, tzw. Komisja Radziwiłłowska, działalność sejmików i zgromadzeń szlacheckich, historia Korpusu Litewskiego z lat 1817-1831, dzieje Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1824-1832, powstanie organizacja cywilna w latach 1830-1831, dzieje powstania listopadowego w poszczególnych miastach i powiatach, dzieje konfiskat i sekwestrów po roku 1831, działalność konspiracyjna (Rehra, braci Dalewskich), zjawisko „Konarszczyzny”, a dla okresu późniejszego tj. drugiej połowy XIX wieku – sprawa włościańska na Litwie w latach 1856-1864, rządy Murawiewa na Litwie, konfiskaty i sekwestry po 1863 roku, projekty wznowienia uniwersytetu w Wilnie, walka o oświatę polską na Litwie i Białorusi, organizacja powstańcza (1863-1864) w poszczególnych powiatach (nie wspominając licznych biografii). Ibidem, s. 46 i n.

³⁶ Zob. też związane z tym problemem wskazania J. Iwaszkiewicza, *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. II, s. 66 i n., co do potrzeby podjęcia kwerendy w archiwach rosyjskich, bez poznania których nie można określić motywów najważniejszych posunięć rządu rosyjskiego oraz jego zarządzeń.

pów, wyświetlenie różnorodnych okoliczności, które towarzyszyły temu procesowi, a także zidentyfikowanie czynników, które go przyspieszały oraz tych, które działały w kierunku przeciwnym³⁷, stanowi sam w sobie problem interesujący i ważki. W zgłębianiu tego procesu nie można jednak abstrahować od specyficznego tła, na którym się on jawi. Z drugiej strony nie może ono przecież narzucać apriorycznych założeń.

Postulat Iwaszkiewicza i Mościckiego nasuwa ponadto pewną ciekawą reminiscencję. Czy nie wpisuje się on mianowicie (przynajmniej po części) w treść ogólnej, a może nawet wypowiedzianej poniekąd intuicyjnie, prognozy Askenazego o *tak zaniedbanej naukowo i zamroczonej dziedzinie*, w której *kryją się zaczątki polityki administracyjnej, szkolnej i unickiej rządu rosyjskiego, wszechstronnie odtąd w guberniach zachodnich rozwiniętej, zaczątki oraz kulturalnej samoobrony społeczeństwa, zaczątki wreszcie obustronnych prób polubownego porozumienia, kryje się, koniec końcem, rdzeń sprawy zasadniczej, sprawy odporności cywilizacyjnej i samej racji bytu żywiołu polskiego, wśród nowych warunków prawno-politycznych na Litwie i Rusi?* Uderzające wydają się być w tym kontekście spostrzeżenia Stanisławy Stefanii Dąbrowskiej, która wzmiankując o memoriale złożonym Mikołajowi I w 1840 r. przez nowo mianowanego generał-gubernatora wileńskiego Fiodora Jakowlewicza Mirkowicza, na temat stosunków panujących na Litwie zauważa, że ten zaufany cara *pisze, iż ostatnie dziesięć lat jednolitych rządów przy pomocy zdecydowanych i silnych środków ugruntowały narodowość rosyjską na Litwie na pół wieku. Osiągnięto to, wprowadzając w życie szereg zarządzeń takich, jak skasowanie licznych klasztorów katolickich, wydanie prawa, iż dzieci z małżeństw mieszanych mają wyznawać religię prawosławną, wprowadzenie języka rosyjskiego do szkół i sądownictwa, przyłączenie Unii do panującego kościoła i usunięcie Statutu litewskiego*³⁸. Bez wątplenia usunięcie Statutu występuje tu jako jeden z elementów całego arsenału środków, przedsięwziętych i przeprowadzonych³⁹ dla ugruntowania rosyjskości ziem litewskich.

Warto zauważyć, że tuż przed II wojną światową ukazała się obszerna i ważna praca Leonida Żytkowicza, który podjął próbę szczegółowego przybliżenia całokształtu działalności administracyjnej Rosjan na Litwie między rokiem 1794 a 1797⁴⁰.

Część postulatów badawczych wyznaczonych przed laty przez Iwaszkiewicza i Mo-

³⁷ Oczywiście rację miał Stanisław Grodziski kiedy mówił o procesie usuwania prawa polskiego i zastępowania go przez prawo państw uczestniczących w rozbiorach, że przebiegał on „powoli i bynajmniej nie gładko”. Najwcześniej proces ten dokonał się na ziemiach zaboru pruskiego, najpóźniej rosyjskiego. S. Grodziski, *Powszechna historia państwa i prawa. Problemy i badacze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 52 (2000), 1-2, s. 10.

³⁸ S. S. Dąbrowska, *Sekularyzacja dóbr duchownych na Litwie za rządów Mikołaja I*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, s. 60.

³⁹ Planowano następne. Ibidem, s. 60 i n.

⁴⁰ L. Żytkowicz, *Rządy Reprnina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938. W przedmowie do swej pracy Żytkowicz (ibidem, s. IX) stwierdza: „Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi – chociaż już lat 38 ubiegło od znanego wystąpienia Askenazego na III Zjeździe Historyków – dotąd stanowią mało uprawianą dziedzinę nauki. Uwaga badaczy dziejów porozbiorowych Polski skupia się przede wszystkim na Księstwie Warszawskim i Królestwie Kongresowym, mniej się udziela Galicji i dzielnicy pruskiej, a największy wschodni szmat dawnej Rzeczypospolitej pozostaje w cieniu”. Zob. też tegoż autora *Litwa i Korona w r. 1794*, „Ateneum Wileńskie” 12 (1937), s. 515-566.

ścickiego została w pewnej mierze spełniona przez uczonych polskich i obcych⁴¹. Z pewnością nie można dziś również mówić o słabości badań nad historią Litwy w ogóle, w tym również nad okresem rozbiorów⁴². Z drugiej strony nie można jednak nie dostrzec, że po-

⁴¹ Żeby ograniczyć się do niektórych tylko przykładów zaznaczymy, że problematykę zgrupowań szlacheckich zgłębia litewska badaczka T. Bairašauskaitė, *O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.)*, „Przegląd Wschodni” 4 (1997), 2, s. 427-441; eadem, *Kilka uwag o sejmikach guberni litewskich (do lat trzydziestych XIX wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 49 (1997), 1-2, s. 265-271; eadem, *Sejmiki litewskie w pierwszej ćwiertci XIX wieku: prawo i zwyczaj*, „Przegląd Historyczny” 89 (1998), 1, s. 125-129; eadem, *Sejmiki w guberniach litewskich w pierwszej połowie XIX wieku*, „Czas Nowożytny” 12 (2002), s. 85-101. Problemem nowego statusu szlachty polskiej w zaborze rosyjskim, a tu także próbami jej deklasacji (ta kwestia wywołuje żywe spory w nauce) zajęli się: D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987; idem, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, Lublin 2005; S. Grodziski, *Schyłek stanu szlacheckiego na ziemiach polskich*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o aktywności społecznej oraz jej politycznym uwarunkowaniu*, t. VIII, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1987, s. 95-108; L. Zasztowt, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831-1868*, „Przegląd Wschodni” 1 (1991), 3, s. 615-640; I. Rychlikowa, *Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772-1831*, „Kwartalnik Historyczny” 98 (1991), 3, s. 51-83; J. Sikorska-Kulesza, op. cit.; T. Bairašauskaitė, *Zbiory Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego dotyczące weryfikacji szlachectwa w XIX w.*, „Białostoczczyzna” 52 (1998), s. 51-57; B. Stepniewska-Holzer, *Ziemiaństwo w I połowie XIX w. w guberni witebskiej na podstawie inwentarzy majątków*, „Białostoczczyzna” 49 (1998), s. 36-42; eadem, *Sytuacja społeczno-gospodarcza szlachty i ziemiaństwa polskiego na Witebszczyźnie w pierwszej połowie XIX w. w świetle źródeł archiwum historycznego w Mińsku*, „Białostoczczyzna” 52 (1998), s. 46-50; D. Rolnik, *Szlachta koronna wschodnich kresów Rzeczypospolitej zabranych w II rozbiorze wobec rosyjskich władz w 1793 roku*, „Studia Historyczne” 44 (2001), 2, s. 199-213; A. Pasek, *Zmiana statusu polityczno-prawnego polskiej szlachty na ziemiach zaboru rosyjskiego (od rozbiorów do powstania styczniowego)*, [w:] *Pozycja prawna stanu szlacheckiego. Materiały VII Konferencji historyków państwa i prawa Szklarska Poreba 11-13 lipca 2003*, Wrocław 2004, s. 153-164; T. Epsztajn, *W poszukiwaniu nowego obrazu dziejów ziem południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w XIX w. W Trójkącie ukraińskim Daniela Beauvois*, „Kwartalnik Historyczny” 114 (2007), 3, s. 159-171; J. Rudakowa, *Zmiany pozycji społecznej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim w okresie od drugiego rozbioru Rzeczypospolitej do 1801 roku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. I: *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI-XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, s. 205-217. Historię Uniwersytetu Wileńskiego przedstawił D. Beauvois, *Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. I: *Uniwersytet Wileński*, Lublin 1991. Problematyką likwidacji unii oraz zagadnieniami demograficznymi zajął się L. Zasztowt, *Procesy karne na ziemiach litewsko-ruskich po likwidacji unii w 1839 roku*, „Przegląd Wschodni” 2 (1992-1993), 3, s. 611-631; idem, *Zsylvka i przesiedlenia ludności polskiej z zachodnich guberni w głąb Cesarstwa Rosyjskiego po powstaniu styczniowym*, „Przegląd Wschodni” 5 (1998), 2, s. 237-262. W podanych pozycjach obszerniejsza literatura.

⁴² G. Błaszczyk, *Polska historiografia Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1990-2003*, [w:] *Grand Duchy of Lithuania: history of research, 1991-2003. Proceedings of the International Round Table (16-18 May 2003, Grodna, Belarus)*, Minsk 2006, s. 336-375. Jako „w miarę zadowalający” określił niedawno Andrzej B. Zakrzewski stan badań nad dziejami Litwy przedrozbiorowej i międzywojennej, a także stosunków polsko-litewskich. Gorzej przedstawia się według tego badacza stan wiedzy o ustroju Litwy XX wieku. Zob. *Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym 25 października 1992 roku*, wstęp A. B. Zakrzewski, tłum. z języka litewskiego H. Wisner, Warszawa 2000, s. 3. Nie można jednak przemilczeć, że pojawiają się nadal głosy o zaniedbaniach w studiach nad problematyką rozbiorów. Wskazuje się na potrzebę identyfikacji nowych problemów, które stworzył sam fakt rozbiorów, jak również okoliczność w postaci znalezienia się mieszkańców Rzeczypospolitej w zupełnie nowej sytuacji. Ocenia się również, że oprócz historii Legionów tylko biografie wybitniejszych postaci stanowią znaczniejsze osiągnięcia nauki co do okresu po ostatecznej likwidacji państwa. Zob. M. Drozdowski, *Historia nie zamknięta. Sesja naukowa w rocznicę III rozbioru Rzeczypospolitej*, Warszawa 13-14 X 1995, „Kwartalnik Historyczny” 103 (1996), 1, s. 136-138. Całkiem niedawno Adam Lityński stwierdził, że: „Potrzeba badań nad wiekiem XIX nie ulega wątpliwości zarówno ze względu na naukowe niedoinwestowanie tego stulecia, jak też i dlatego, że wszak jest to dla nas jeśli już nie dzień wczorajszy, to jednak przedwczorajszy naszych dziejów, w tym prawa i ludzi”. Zob. recenzję pióra A. Lityńskiego z pracy W. Witkowskiego, *Aleksander This i Jan Kanty Wołowski – wybitni prawnicy Królestwa Polskiego*, Lublin 2001, „Kwartalnik Prawa Publicznego” (2002), 3, s. 312. Zalety owej „biografii pretekstowej”, która pozwala na dostrzeżenie istotnych problemów epoki podnosi w recenzji wspomnianej pracy W. Witkowskiego również A. Rosner, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 54 (2002), 1, s. 470-475. W podobnym duchu zabrał niedawno głos J. Sobczak: „Godzi się w tym miejscu zauważyć, iż I poł. XIX w., jeśli nie liczyć militarnych aspektów kampanii Napoleona i późniejszego powstania listopadowego, nie cieszy się specjalnym zainteresowaniem badaczy polskich i litewskich. Jest to jednak w dziejach obu narodów epoka ważna zarówno z punktu widzenia kształtowania świadomości narodowej, jak i podstaw gospodarczych”. Zob. recenzję tego badacza z pracy A. Prašmantaitė, *Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius 2000, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 54 (2002), 2, s. 344.

mimo znacznego dorobku polskiej historiografii w tej dziedzinie, wreszcie pomimo niemałego zainteresowania polskich badaczy kodyfikacjami Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴³, procesu uchylania III Statutu litewskiego do dzisiaj nie wyjaśniono. Tymczasem problem litewskiej kodyfikacji z 1588 r. powraca uparcie w literaturze naukowej, w bardzo różnych kontekstach w podejmowanych przez uczonych zagadnieniach szczegółowych. Kwestia ta stanowi stały, ale wciąż nie zgłębiony element panoramy dziejów porozbiorowych ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Łatwo to wykazać odwołując się do najczęściej spotykanych w piśmiennictwie, wręcz typowych, nawiązań do historii III Statutu litewskiego.

Przede wszystkim w literaturze naukowej bardzo często wskazuje się na doniosłą rolę, jaką III Statutowi wyznaczano w pracach kodyfikacyjnych podejmowanych w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w., a mianowicie w latach 1766, 1768, 1776-1780, 1790, 1791-1792. Najistotniejsze z nich wiążą się ze Zbiorem Praw Sądowych Andrzeja Zamoyskiego oraz Kodeksem Stanisława Augusta. Zawsze jednak litewska kodyfikacja miała być jednym z korzeni, z którego wyrastać miały nowe prawa. Nie brakowało również koncepcji rozciągnięcia mocy obowiązującej Statutu – przynajmniej czasowo i z niezbędnymi korektami i dopełnieniami – na cały kraj⁴⁴. W cytowanych pracach wielokrotnie podkreśla się swoistą rezerwę szlachty litewskiej wobec dążeń kodyfikacyjnych, spowodowaną jej niezwykłym

⁴³ G. Błaszczuk, op. cit., s. 353 i n.

⁴⁴ W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 334 i n. (reprint, Poznań 2006); K. Adolphowa, *Szlachta litewska wobec Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego (w świetle litewskich instrukcji poselskich z lat 1776, 1778, 1780, 1782)*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923-33*, Wilno 1933, s. 156-188; S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1938, s. 1, 5, 7, 17 i n., 66 i n.; A. Ohanowicz, Z. Radwański, *Ostatnia próba kodyfikacji prawa cywilnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Państwo i Prawo 74 (1952), 11, s. 658, 663 i n., 675, 682; Z. Zdrójkowski, *Nieznane litewskie projekty karne Józefa Weysenhoffa z 1792 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 10 (1958), 1, s. 91 i n., 97, 103 i n.; J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, s. 286, 288 i n.; idem, *Problematyka reformy sądownictwa i prawa sądowego w okresie sejmu delegacyjnego lat 1767-1768*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 54 (2002), 2, s. 29; idem, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, [w:] idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. I, *Polityka i społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 45, 47 i n., 54, 68; A. Lityński, *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 30 (1978), 2, s. 224 i n.; A. Stroynowski, *Przyczyny odrzucenia kodeksu Zamoyskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 36 (1984), 1, s. 188; I. Jakubowski, *Prawo rzymskie w projektach kodyfikacyjnych polskiego Oświecenia*, Łódź 1984, s. 46, 101, 110; E. Borkowska-Bagińska, „Zbiór Praw Sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 150 i n., 210, 318; S. Grodziski, S. Salmonowicz, „Zbiór Praw Sądowych” Andrzeja Zamoyskiego. Uwagi na marginesie pracy Ewy Borkowskiej-Bagińskiej, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 39 (1987), 2, s. 204, 214; J. Sondel, *Ze studiów nad prawem rzymskim w Polsce w okresie Oświecenia*, Warszawa, Kraków 1988, s. 103, 124 i n.; idem, *Prawo rzymskie jako podstawa projektów kodyfikacyjnych w dawnej Polsce*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 1 (2001), 1, s. 61, 64, 67 i n.; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, s. 67 i n.; idem, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, s. 96 i n.; idem, *Litewskość w państwowości i systemie prawa Wielkiego Księstwa w XVI-XVIII stuleciach*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos Prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, suuderė A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 357 i n.; idem, *Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII i XVIII wieku*, s. 61; A. B. Zakrzewski, *Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI-XVIII w.*, s. 232, 234, 237; idem, *Recepcja ustroju i prawa w Wielkim Księstwie Litewskim, XIV-XVIII wiek*, „Studia Iuridica” 40 (2002), s. 260; idem, A. B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII wieku – uwagi wstępne*, 48 i n., 62; S. Godek, op. cit., s. 59 i n.; W. Szafranski, *Nieznane materiały do dziejów tzw. Kodeksu Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 52 (2000), 1-2, s. 254, 257; idem, *Prace prawnicze Hugona Kolłątaja*, Poznań 2005, s. 8, 29 i n., 33; idem, *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007, s. 33, 36 i n., 47 i n., 56, 65 i n., 70 i n., 85, 87, 95, 121, 161, 190, 199, 203, 244, 252 i n., 313, 316.

przywiązaniem do własnej kodyfikacji, która zresztą pomimo upływu dwóch stuleci od momentu wprowadzenia jej w życie, jeszcze w II połowie XVIII wieku dobrze spełniała swoje funkcje. Jak zaznaczał Jerzy Michalski, w połowie lat sześćdziesiątych XVIII stulecia na Litwie uznawano III Statut za zupełnie wystarczający, zwłaszcza w zakresie prawa materialnego. Nie oznaczało to jednak zupełnej negacji potrzeby dokonywania jakichkolwiek korekt. Ich zasadność widziano jednak niemal wyłącznie w sferze prawa procesowego oraz w dziedzinie funkcjonowania Trybunału i innych sądów⁴⁵. Konsekwencją Litwinów, strzegących Statutu jako symbolu własnej odrębności⁴⁶, przynosiła efekty⁴⁷ nie tylko w postaci określenia Statutu jako podstawy prac kodyfikacyjnych, ale skutkowałą również uzyskiwaniem zgody na ustanawianie odrębnych od koronnych – litewskich komisji kodyfikacyjnych. Równocześnie jednak nie musiało to koniecznie prowadzić do uchwalenia odrębnych kodeksów dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, później zwłaszcza wobec jednoznacznej w tym względzie normy konstytucyjnej z roku 1791⁴⁸.

⁴⁵ J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, s. 257, 274, 289; idem, *Zagadnienie reformy sądownictwa i prawa sądowego w początkach panowania Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 52 (2000), 1-2, s. 68, 72 i n., 76. Zob. też A. Powstański, *Uwagi odnoszące się do bibliografii Statutu Litewskiego*, Wilno 1829, s. 29 i n.; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawnokulturowym*, s. 67 i n.

⁴⁶ W tym aspekcie znamienne są słowa wypowiedziane na sejmie w roku 1776 przez podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza, który broniąc odrębności litewskiego prawa sądowego i sądownictwa, w związku z pracami nad nowym kształtem sądu sejmowego oświadczył: „[...] bo prawo dla nas przeciw Statutowi naszemu byłoby bezprawiem”. Cyt. za J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, s. 52 i n. Z powyższym sformułowaniem współbrzmie fragment instrukcji sejmiku egzulanckiego smoleńskiego z 1778 roku. Sejmik odbył się – jak twierdził Stanisław Kościółkowski – „pod całkowitą przewagą Tyzenhauza”. Instrukcja, która odnosiła się również do kwestii przygotowywanego Zbioru Praw Sądowych, a stanowiła wyraz „dążeń i zapatrywań” Tyzenhauza, głosiła: „Wiemy wprawdzie, że poruczona JW Imć Panu Zamoyskiemu eks-kanclerzowi koronnemu do uformowania *processus judiciarii* praca nie zajmuje w obowiązek prawa obligującego tylko prowincje koronne, zniosą się więc Imć panowie posłowie z innymi prowincjami WXLit. *et provincialiter* ... jak najmocniej zastawią się za statutem WXLit. Jest on podkładem własności naszych, a przywyknętym do reguły w sukcesjach o cywilnych obchodach obywatelskich, *solo longo usu* stał się nam przyjemny i miły. W drobniejszych zaś uwagach, jeżeli prowincja litewska jakowegoś oświecenia znajdzie potrzebę, mężom cnotą i wiadomością praw litewskich zaleconym *praecommittere*”. Cyt. za S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, Londyn 1970, s. 103-104. Zdaniem wspomnianego autora ten i inne punkty cytowanej instrukcji stanowiły fragment typowych działań Tyzenhauza zmierzających do akcentowania odrębności „prowincji litewskiej” w stosunku do Korony, przeciwstawiania interesów Litwinów i Koroniarzy. Zob. też J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, s. 68 (przypis 73) wywody posła brasławskiego Tomasza Wawrzeckiego, który wskazując m. in. na fakt posiadania przez Litwę osobnego prawa w postaci Statutu, uzasadniał na sejmie w roku 1791 uprawnienie swojej prowincji do uchwalania na sesjach prowincjonalnych ustaw dotyczących jej osobnych urzędzeń. Widać w tym wyraźnie rolę Statutu jako czynnika różnicującego Wielkie Księstwo Litewskie w ramach Rzeczypospolitej. Z drugiej strony wskaźmy na ciekawe spostrzeżenie Jerzego Michalskiego, *Ibidem*, s. 47 i n., iż instrukcje sejmików litewskich z roku 1766 nie zawierały żadnych zastrzeżeń w kwestii zachowania odrębności prawnych Wielkiego Księstwa, i to również w odniesieniu do Statutu, podczas gdy np. sejmik generalny pruski manifestował swą nieufność wobec podejmowanej właśnie akcji kodyfikacyjnej, wyraźnie bojąc się o partykularne prawa pruskie.

⁴⁷ W nauce zwraca się uwagę na dalekosiężne konsekwencje działań Litwinów na Sejmie Czteroletnim, broniących swojej odrębności, w tym i własnego prawa. Zauważa się, że efekty tych dążeń pozwalały zachować tradycję niezależności i ideę państwowości, a co za tym idzie stanowiły podglebie dla odrodzenia państwa litewskiego po 1918 roku. Zob. A. Bumblauskas, *Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów*, „Przełęcz Wschodni” 5 (1999), 4, s. 761 i n.

⁴⁸ J. Malec, *Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 44 (1992), 1-2, s. 65-72. O tej skomplikowanej, ale ciekawej problematyce, a w szczególności o postulatach Hugona Kołłątaja, zmierzających do unifikacji prawa w Rzeczypospolitej w oparciu o Statut litewski uzupełniony o kon-

Po upadku Rzeczypospolitej, w epoce bardzo intensywnych i doniosłych przemian natury politycznej i społecznej oraz szybko zmieniających się – i to w okresie życia jednego pokolenia – systemów prawnych⁴⁹, III Statut litewski nie przestał być punktem odniesienia dla projektowanych na ziemiach polskich zmian w zakresie prawa.

Zarówno w projektach politycznych wysuwanych przez koła konserwatywnej szlachty litewskiej, a precyzowanych w memoriałach księcia Michała Kleofasa Ogińskiego z roku 1811, które zmierzały do odbudowy Wielkiego Księstwa Litewskiego związanego z Rosją, jak również w podobnych planach z roku 1813 snutych w zupełnie odmiennych już warunkach przez księcia Adama Jerzego Czartoryskiego⁵⁰ oraz jego współpracowników, a postulujących powstanie Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego (częściowo na gruzach Księstwa Warszawskiego) – poddanemu niezbędnym retuszom III Statutowi przeznaczano nieodmiennie rolę prawa obowiązującego w ewentualnie odrodzonym pań-

---

stytucje sejmowe, jak również o oporze sejmików litewskich wobec prób zmiany Statutu oraz o innych sygnalizowanych tu problemach zob. obszerniejsze wywody W. Szafrąńskiego, *Kodeks Stanisława Augusta*, s. 47 i n., 56, 65 i n., 70 i n. Zob. też rozważania M. T. Liziovej, *Formacja dyskursywna wokół Konstytucji 3 Maja (w kontekście Statutów litewskich)*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 65-84, która twierdzi, że Statuty litewskie (zwłaszcza III Statut) odbiły się na „kształcie myślenia politycznego twórców Konstytucji 3 Maja”, że „omawiane akty prawne są to teksty na pozór tylko do siebie niepodobne [...] Mają jednak wspólną przestrzeń komunikacji ze względu na system wartości, przedmioty dyskursu, modalność wypowiedzi i wspólną strategię komunikacji”, Ibidem, s. 79, 83.

⁴⁹ W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego*, s. 116; S. Grodziski, *Powszechna historia państwa i prawa. Problemy i badacze*, s. 10.

⁵⁰ Nadmienmy, że książkę Adam Jerzy Czartoryski brał czynny udział przede wszystkim w pracach nad reformą oświaty i centralnego aparatu administracyjnego Cesarstwa Rosyjskiego. Zob. np. G. G. Telberg, *Proischożdienije komiteta ministrow w Rossii*, „Żurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenija” 1907 (mart), s. 51. Był on również inicjatorem prac kodyfikacyjnych, których zwieńczeniem będzie opracowanie zbioru – *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Impierii*. Wiadomo również, że jako członek Rady Państwa zabierał głos w dyskusjach nad projektem prawa małżeńskiego, który komentował z punktu widzenia rozwiązań francuskich. O tej problematyce, jak również o wspomnianych koncepcjach politycznych Czartoryskiego i Ogińskiego (oraz jego współpracowników w osobach ks. Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, hr. Kazimierza Platęra, ks. Kazimierza Lubomirskiego, ks. Konstantego Lubomirskiego, płk. Stefana Grabowskiego, Tomasza Wawrzeckiego, Karola Prozora, Adama Sołtana) zob. przede wszystkim bardzo obszerne wywody S. Smolki, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. I, s. 83-102; t. II, Warszawa 1983, s. 66-240, ale również M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Kraków 1937 (reprint, Poznań 1999), s. 17, 19 i n., 36, 86 i n., 96, 102 i n., 113 i n.; idem, *Książę Adam*, Warszawa 1993; idem, *Czartoryski a jedność Europy 1770-1861*, Lublin 2008, s. 61 i n., 114 i n., 123, 127, 133, 137 (książka ta ukazała się wcześniej dwukrotnie w języku angielskim: *Czartoryski and European Unity 1770-1861*, Princeton 1955 oraz reprint Westport 1981); M. Handelsman, *Książę Adam Czartoryski*, Warszawa 1938, s. 5 i n., 13 i n. (osobna odbitka z Przeglądu Współczesnego); idem, *Adam Czartoryski*, t. I, Warszawa 1948, s. 52-119; J. Skowronek, *Udział Adama Jerzego Czartoryskiego w pracach nad reformami wewnętrznymi w Rosji (1801-1807)*, „Przegląd Historyczny” 58 (1967), 3, 464-480; idem, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, Warszawa 1994, s. 61, 64 i n., 165, 185, 187, 196, 202, 216 i n., 239; M.K. Dziewanowski, *Aleksander I. Car Rosji. Król Polski*, Wrocław 2000, s. 127 i n., 138 i n., 316 i n.; D. Szpoper, *Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszu z Rosją do 1815 roku*, [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku. Wybrane problemy badawcze*, red. M. Maciejewski i M. Marszał, Kolonia Limited 2002, s. 225-249; idem, *Pod władzą carów. Ziemia byłego Wielkiego Księstwa litewskiego w XIX wieku*, „Czasy Nowożytne” 16 (2004), s. 241-255; A. Załuski, *Michał Kleofas Ogiński. Życie, działalność i twórczość*, Londyn 2003, s. 77 i n.; W. Zajewski, *Michał Kleofas Ogiński – spór o biografię*, „Czasy Nowożytne” 17 (2004), s. 73-78; H. Troyat, *Aleksander I. Pogromca Napoleona*, Warszawa 2007, s. 64 i n.; J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1778-1846)*, Warszawa 2008, s. 100 i n. Ten ostatni autor wyraził pogląd, że kwestia litewska w latach 1810-1812 jest dotąd słabo w nauce rozpoznana. Zob. Ibidem, s. 19, 30, 98 i n.

stwie⁵¹. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że opracowany przez Lubeckiego na przełomie 1811 i 1812 roku projekt Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego przewidywał – jak to określił Smolka – *zachowanie Statutu litewskiego w rządzie zasadniczych praw Księstwa, zostawiając ustawodawczej pracy obu sejmowych izb stopniowe zmiany i ulepszenia Statutu zgodnie z wymaganiami czasu*⁵².

Również w zamysłach konkurencyjnej opcji politycznej, wiążącej nadzieje na odbudowę państwa polskiego z Napoleonem, III Statut litewski miał być nadal obowiązującym prawem⁵³. W tym kierunku szły wysiłki powołanej w 1812 r. przez cesarza Francuzów Komisji Rządu Tymczasowego Litwy, która w bardzo trudnych warunkach ciężkiej kampanii wojennej, próbowała tworzyć zręby nowego państwa. 23 lipca 1812 r. Komisja postanowiła o przywróceniu w pełni III Statutu oraz konstytucji sejmowych, na fundamencie których stanąć miała nowa struktura organizowanych w poszczególnych departamentach sądów. Rychle wprowadzenie tych postanowień w życie Komisja powierzyła Komitetowi Sprawiedliwości⁵⁴. Równocześnie podejmowano wysiłki zmierzające do rozproszenia

⁵¹ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r.*, s. 429 i n. (osobna oddbitka b. d i m.); idem, *Litwa w roku 1812*, s. 20 i n., 26 i n., 42, 45; H. Mościcki, *Projekty połączenia Litwy z Królestwem Polskim w okresie 1813-1830*, Warszawa 1921, s. 5, 12; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923, s. 158; W. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, London 1947, s. 183 i n., W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego*, s. 124; H. Izdebski, *Litewskie projekty konstytucyjne z lat 1811-1812 i ich wpływ na Konstytucję Królestwa Polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 26 (1972), 1, s. 97; A. Rosner, *Tradycja państwa i prawa Rzeczypospolitej szlacheckiej w początkach XIX wieku*, [w:] *Rzeczpospolita – Europa XVI-XVIII wiek. Próba konfrontacji*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 1999, s. 233; D. Szpoper, *Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszu z Rosją do 1815 roku*, s. 236 i n., 247; J. Czuby, *Zasada «dwóch sumień». Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795-1815)*, Warszawa 2005, s. 407, 561; M. Zarychta, *Propozycje ustrojowe Adama Jerzego Czartoryskiego i jego otoczenia (1813-1815)*, „Przegląd Historyczny” 97 (2006), 4, s. 508; D. Nawrot, *Świat szlachecka litewskiego – życie na pograniczu dwóch imperiów w początkach XIX w.*, [w:] *Pogranicza przestrzeni kulturowa*, Olsztyn 2007, s. 189; idem, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 68 i n.; A.B. Zakrzewski, *Idee wskrzeszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX i XX wieku*, [w:] *W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, red. W. Witkowski, Lublin 2008, s. 491 i n.

⁵² S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. II, s. 142, 511. Nadmienimy, że projekt Ustawy Rządowej choć mówił o zachowaniu Statutu (tytuł X „Ogólne urzędzenia”), to jednak zapowiadał nową procedurę cywilną oraz karną (tytuł VIII „O władzy sądowej”, rozdział VII poświęcony ogólnym urządzeniom sądowym). Drugi z projektów konstytucji z tego czasu *Constitution du Royaume de Pologne* zapowiadał natomiast opracowanie nowego Code Alexandre, Ibidem, s. 142, 509 i n.

⁵³ W analizowanym przez D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, s. 31, a napisanym po francusku w roku 1807 memoriale *Observacje dotyczące Litwy i porównanie jej obecnej administracji z formą Konstytucji 3 maja*, który dołączono do adresowanego do francuskich władz wojskowych raportu pułkownika Feliksa Potockiego, zawierającego analizę sytuacji na Litwie na wiosnę 1807 roku, pada ciekawe stwierdzenie anonimowego autora, że Litwa będzie chciała zachować własny kodeks i własną administrację wewnętrzną. Nie można jednak przeoczyć, że wypowiediano również odmienne przypuszczenia. W broszurze *Nil desperandum*, która wyszła drukiem w marcu 1809 roku, w związku z rozważaniami nad konstytucją Księstwa Warszawskiego, przyjętym tam kodeksem Napoleona, a także nad wadami kształtu terytorialnego tego państwa, autor wyraził pogląd, że pomimo przywiązania Litwy do Statutu przyjmie ona w imię patriotyzmu urzędzenia zaprowadzone w Księstwie w momencie z nim połączenia. Zob. o broszurze obszernie W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kollątaja (1794-1812)*, t. II, Kraków 1905, s. 6 i n., a o wspomnianym poglądzie podkanclerzego ibidem, s. 27. Zob. też D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, s. 54 (przypis 2). Nie zmienia to faktu, że Kollątaj był świadom oporów szlachty guberni zachodnich (zwłaszcza wołyńskiej, bo tamtejsze stosunki poznał lepiej) wobec urzędzeń Księstwa – konstytucji, kodeksu cywilnego, zasady wolności chłopów, czy systemowi poboru do wojska. Zob. W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kollątaja (1794-1812)*, t. I, Kraków 1905, s. 252 i n., 314.

⁵⁴ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, s. 241 i n.; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, s. 300.

obaw żywnych na Litwie co do Kodeksu Napoleona oraz innych urzędów francuskich wprowadzonych w życie w sąsiednim Księstwie Warszawskim (np. zniesienia poddaństwa chłopów), zapowiadając rychły zwrot ku instytucjom narodowym⁵⁵.

Należy dodać, że w zamierzeniach części ziemiaństwa oraz duchowieństwa polskiego, rozciągnięcie mocy Statutu litewskiego na terytoria pozostającego pod okupacją rosyjską Księstwa Warszawskiego miało być sposobem na wyparcie obowiązującego tu, a nienawistnego ustawodawstwa francuskiego. Pogląd ten podzielał początkowo książę Czartoryski, który w memoriale złożonym osobiście Aleksandrowi I w marcu 1814 r. w Chaumont, doradzał monarsze jak najszybsze zniesienie w Księstwie Kodeksu Napoleona oraz francuskiej procedury cywilnej i zastąpienie ich przez Statut litewski oraz polskie formy sądowe. W podobnym duchu książę wypowiadał się w memoriale z początku czerwca 1814 r., skierowanym do Komitetu Cywilnego Reformy. Czartoryski – przeciwnik kodeksu ze względów społecznych – miał również na widoku poważne racje polityczne. Książę obawiał się, że zachowanie urzędów francuskich stanowić będzie poważną przeszkodę do zjednoczenia ziem Księstwa z Litwą. Nad sprawą tą książę usilnie pracował. We wspomnianym memoriale złożonym na ręce cara Czartoryski nakreślił (między innymi ważnymi kwestiami różnej natury) plan stopniowego połączenia ośmiu guberni litewsko-ruskich z Księstwem⁵⁶. Rachuby te, łatwo odczytywane przez wiele wpływowych osób z rodziny cara, jego bezpośredniego otoczenia, a także petersburskich kół rządowych, zainteresowanych w prostej aneksji Księstwa, a już na pewno stanowczo odrzucających myśl przyłączenia guberni zachodnich do ewentualnie odbudowanego, kadłubowego państwa polskiego⁵⁷, stały się jednym z czynników pracujących na rzecz zachowania Kodeksu Napoleona. Jak pisał Grynwaser *Nowosilcowowi kodeks był potrzebny jako składowa część tego muru, który zaczął wznosić pomiędzy Litwą a Królestwem*⁵⁸. W pierwszych latach istnienia Królestwa

⁵⁵ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, s. 107; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, s. 54, 340, 374.

⁵⁶ Rychło jednak książę zorientował się, że jego początkowe przekonanie o możliwości szybkiego i łatwego zniesienia prawa francuskiego oraz wprowadzenia Statutu było zbyt optymistyczne. Czartoryski przekonał się, że ustawodawstwo francuskie w Księstwie, sprzęgnięte z tamtejszą strukturą sądów, funkcjonuje dobrze i tworzy całość, której nie warto niweczyć. W Księstwie nie brakło też obrońców prawa francuskiego (np. Stanisław Węgrzecki, Antoni Bieńkowski, Antoni Wyczechowski, Jan Wincenty Bandtkie); prowadzono również studia nad nowymi kodyfikacjami. Zob. o tym szerzej H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce*, t. I: *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1915, s. 55 i n. (osobna odbitka z Themis Polskiej, bez oznaczenia tomu); idem, *Kodeks Napoleona w Polsce*, [w:] tegoż, *Pisma*, t. I, Wrocław 1951, s. 70 i n.; W. Nagórska-Rudzka, *Polskie działania dyplomatyczne na obczyźnie przed Kongresem Wiedeńskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestopięcioletniej działalności naukowej Prof. Marcelego Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 287 i n.; M. Handelsman, *Książę Adam Czartoryski*, s. 18; idem, *Adam Czartoryski*, s. 91 i n., 98 i n.; W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego*, s. 124 i n.; A. Zarzycka, *Próby zmian Kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim w latach 1814-1815*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, red. W. Uruszczak i D. Malec, Kraków 2004, s. 173 i n., 178. O praktycznej znajomości Statutu przez Ksawerego Lubeckiego, a także o jego rezerwie wobec Kodeksu Napoleona zob. S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. I, s. 76 i n., 101, 109.

⁵⁷ Ta niezmiernie ciekawa kwestia ma już swoją obszerną literaturę, ale w zagadnienie to w tym miejscu bliżej nie wchodzimy. O problemie wielokrotnie wspomina w cytowanym dziele o Lubeckim S. Smolka.

⁵⁸ H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce*, t. I: *Księstwo Warszawskie*, s. 65 i n.; idem, *Kodeks Napoleona w Polsce*, [w:] tegoż, *Pisma*, s. 78 i n. Zob. też B. Szyndler, *Mikołaj Nowosilcow (1762-1838). Portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004, s. 36.

Polskiego, w ferworze sporów o przyszłość kodyfikacji francuskich na ziemiach polskich, a także w gorączce prac nad nowymi kodeksami narodowymi (cywilnym, karnym oraz stosownych dwóch procedur) nie tracono nadal z oczu, pomimo pewnych obaw co do ich aktualności, możliwości wykorzystania wzorców w postaci dawnych praw polskich i litewskich. Projektowanym komisjom prawodawczym wyraźnie wskazywano Statut litewski jako jedno ze źródeł dla prac kodyfikacyjnych⁵⁹.

Przytoczone powyżej okoliczności, jak również fakt, że III Statut wydano drukiem jeszcze dwukrotnie w drugim dziesiątku lat XIX stulecia⁶⁰ (w roku 1811 w Petersburgu

⁵⁹ Opracowany przez Antoniego Bieńkowskiego jeszcze w roku 1814 plan projektu nowego narodowego kodeksu cywilnego zakładał zużytkowanie przede wszystkim dawnych praw polskich i litewskich, a z obcych rzymskiego, w dalszej dopiero kolejności różnych współczesnych kodyfikacji europejskich. W projekcie w dużej mierze zbieżnym z tymi założeniami, przygotowanym przez komisję przygotowawczo-kodeksową, a opiniowanym dla namiestnika przez Komisję organizacji magistratur sądowych w latach 1816-1817 i częściowo przez ten ostatni organ zmienionym zaznaczono, że przyszła deputacja kodyfikacyjna powinna tylko w ogólnym układzie planu trzymać się kodeksów obowiązujących natomiast za źródła wykorzystać prawa w następującym porządku: dawne prawa polskie, Statut litewski, kodeksy europejskie, prawo rzymskie. Inaczej akcenty rozłożono w kontr-projekcie Komisji sprawiedliwości z 1817 r. Przyszła deputacja powinna przyjąć za wzór obowiązujące kodeksy nie tylko co do ogólnego porządku, ale co do zasady, a dawne prawo polskie, Statut litewski oraz inne, obce kodyfikacje miały być tylko uwzględniane w ewentualnej dyskusji. Oparcie się w pracach nad nowymi kodyfikacjami narodowymi przede wszystkim na ustawie konstytucyjnej oraz na dawnym prawie polskim i litewskim postulował również projekt namiestnika z 1818 r. Po korekcie polegającej na dopuszczeniu jako istotnego źródła przyszłych kodyfikacji istniejących kodeksów (po konstytucji a przed prawami polskimi i litewskimi) projekt ten przybrał formę postanowienia namiestnika wyznaczającego komisję redakcyjną (z 14 sierpnia 1818 roku). Szczegółowo o tej problematyce zob. H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce*, t. II: *Królestwo Kongresowe*, Warszawa 1918, s. 5 i n., 40, 94 (osobna odbitka z Themis Polskiej, t. VIII); A. Zarzycka, op. cit., s. 176.

⁶⁰ Warto nadmienić, że w pierwszej połowie XIX stulecia, a i później, w bibliotekach domowych szlachty zamieszkującej ziemie należące niegdyś do Wielkiego Księstwa Litewskiego (i nie tylko te), w bibliotekach klasztornych oraz oczywiście także w księgozbiorach instytutów naukowych, nie należały wcale do rzadkości różne wydania Statutów z wieku XVIII, XVII, a nawet rękopiśmienne wersje z XVI stulecia. Zob. S.B. Linde, *O Statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydany wiadomość*, Warszawa 1816, „Własne zdanie o mojem piśmie” (karta bez paginacji, s. 2 wymienionego dzieła) oraz s. 1 i n., 30 i n., 166-218 (dodatki); I. Daniłowicz, *Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego, rękopiśmiennych i edycji drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacińskim języku*, „Dziennik Wileński” 2 (1823), s. 168-177, 261-293. Zob. też *Redakcje, rękopisy, przekłady i wydania w druku Statutu litewskiego. Podług rozprawy P. Ign. Daniłowicza*, Tygodnik Petersburski 1834, cz. 9, nr 48, s. 289 i n. Spis rękopisów słynnej biblioteki Chreptowiczów w Szczorsach wykazywał II Statut litewski w wersji polskiej i ruskiej z XVI w. S. Ptaszycki, *Krótką wiadomość o rękopisach biblioteki szczorsowskiej*, [w:] *Z ziemi pagórków leśnych z ziemi łąk zielonych. Książka zbiorowa poświęcona pamięci Adama Mickiewicza w stułtą rocznicę jego urodzin 1798-1898*, Warszawa 1899, s. 302. Podczas swojej podróży naukowej po guberni grodzieńskiej w 1822 r. słynny historyk Ignacy Żegota Onacewicz widział w Słonimiu w klasztorze bernardynów wydanie Statutu z 1744 r., a w Ławryszowie, gdzie istniał niegdyś instytut papieski obrządku unickiego oglądał, a nawet za rewersem wypożyczył, wydanie Statutu z 1693 r. Zob. J. Iwaszkiewicz, *Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy. Z dziejów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej 1961, seria A, z. 4, s. 111 i n. Dwa egzemplarze wileńskiego wydania Statutu z roku 1693 wykazuje spis lustracyjny Biblioteki Polskiej Akademii Połockiej z roku 1822. Zob. I. Kadulska, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach 1812-1820*, Gdańsk 2004, s. 73. Obecność egzemplarzy Statutu oraz innych, licznych ksiąg o tematyce prawniczej w składzie imponującej biblioteki Akademii Połockiej nie może dziwić, choćby i z tej racji, że przywilej Aleksandra I wydany w roku 1812 dla kolegium jezuickiego, podnoszący ten instytut do godności akademii zrównanej co do praw i prerogatyw z uniwersytetami, przewidywał wyraźnie w punkcie piątym, że na Wydziale Nauk Wyzwolonych będą wykładane m. in. „prawo natury, prawo partykularne i prawo rzymskie cywilne”. Zob. Ibidem, s. 34, 39, 73 i n., 77, 84, 104. Zob. także L. Kowkiel, *Lituanica XVI-XVIII wieku w księgozbiorach szlacheckich ziem litewsko-białoruskich w I połowie XIX wieku*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 282 i n. Autorka ta zwróciła uwagę na bardzo ciekawą okoliczność, Ibidem, s. 283. Otóż, po powstaniu listopadowym w ramach konfiskat majątków uczestników powstania, dokonywano również spisów ksiąg wchodzących w skład bibliotek domowych. Rejestry te wysyłano do Petersburga,

w równoległych wersjach – po polsku i po rosyjsku oraz w roku 1819 w Wilnie w języku polskim)⁶¹, świadczą o niemałej żywotności litewskiej kodyfikacji jeszcze w początkach XIX w., choć – jak podnosi się w literaturze – po uchyleniu przepisów dotyczących ustroju politycznego, a w praktyce również przepisów karnych okrojonej do norm z zakresu prawa cywilnego⁶².

Stałą aktualność Statutu potwierdza również fakt prowadzenia wykładu prawa obowiązującego na podstawie tej właśnie kodyfikacji na uniwersytecie w Wilnie⁶³ przez Adama Powstańskiego⁶⁴, Ignacego Daniłowicza⁶⁵, a następnie Józefa Jaroszewicza⁶⁶ oraz Aleksandra Korowickiego⁶⁷. Jak wskazywał Alfons Parczewski: *W ogóle w XIX wieku, uniwersy-*

gdzie decydowano o dalszych losach zbiorów. Na mocy tych dyspozycji pojedyncze egzemplarze albo wydzielone części zbiorów bibliotecznych trafiały również do stolicy imperium. I tak, latem 1836 r. Departament Mienia Państwowego donosił grodzieńskiej Izbie Skarbowej, że otrzymał egzemplarz Statutu litewskiego z roku 1619. Równocześnie idem Departament osobnym listem zobowiązywał gubernialne Izby Skarbowe do zwracania uwagi na niektóre cenne dzieła: „Poleca się Statuty Litewskie, które znajdują się w bibliotekach skasowanych klasztorów i konfiskowanych majątków, szczególnie dawnych edycji, wysłać do Departamentu Mienia Państwowego.”

⁶¹ Od roku 1822 w Wilnie pracowała nad weryfikacją wydania petersburskiego i przygotowaniem nowej edycji Statutu komisja, do której należeli: Ignacy Daniłowicz, Joachim Lelewel, Jan Znosko, Jan Łobojko, Kazimierz Kontrym. Komisja wileńska działała (prac nie ukończono) na prośbę prezesa komisji do spraw ułożenia praw dla państwa rosyjskiego – Łopuchina. I. I. Lappo, *Litowski Statut 1588 goda*, s. 472 i n.; D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-rosyjskich 1803-1832*, s. 196, 250, 261, 265. Ponadto w latach 1828-1831 przy Ministerstwie Oświaty pracowała nowa komisja, której zadaniem było przełożenie Statutu na język rosyjski. Współpracował z nią Daniłowicz. Jej wysiłki zostały uwieńczone powodzeniem, ale tekst tłumaczenia nie został opublikowany. Zob. *Redakcje, rękopisy, przekłady i wydania w druku Statutu litewskiego*, s. 290 i n., gdzie zamieszczono tłumaczenie polskie zapiski ministra oświecenia z października 1828 roku na temat głównych założeń pracy rzeczony komisji.

⁶² J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, s. 241; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, s. 45, 150; L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, s. 106, 111, 113; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, s. 159; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, s. 69 i n.; idem, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, s. 99 i n.; J. Malec, *Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku*, s. 71; A. B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, [w:] *Zmierzch kultury staropolskiej. Ciągłość i kryzysy*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1997, s. 47 i n.; J. Borowczyk, *Rekonstrukcja procesu Filaretów i Filaretów 1823-1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym*, Poznań 2003, s. 14 i n., 17 i n.

⁶³ U. S. Kalembovie, *Memoriał z początku XIX wieku o zadaniach kształcących Akademii i studiach prawniczych (wyciąg ze zbioru rękopisów Uniwersytetu Wileńskiego)*, [w:] *Honeste vivere...Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Bojarskiego*, red. E. Gajda, A. Sokala, Toruń 2001, s. 506, 513.

⁶⁴ L. Janowski, *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, wyd. R. Mienicki, Wilno 1939, s. 355-356.

⁶⁵ O życiu i działalności naukowej Ignacego Daniłowicza zob. *Biograficzeskij słowar profesorow i prepodawatelej Imperatorskago Moskowskago Uniwersiteta*, cz. 1, Moskwa 1855, s. 287-290; *Biograficzeskij słowar profesorow i prepodawatelej Imperatorskago Uniwersiteta Sw. Władimira (1834-1884)*, red. W.S. Ikonnikow, Kijew 1884, s. 147-173; A. E. Nolde, *Oczerki po istorii kodyfikacji miestnych graždanskich zakonow pri grafie Speranskom*, wypusk I: *Popytka kodyfikacji litowsko-polskago prawa*, S.-Petersburg 1906, s. 89 i n.; T. Turkowski, *Daniłowicz Ignacy*, PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 413-417; L. Janowski, *Słownik*, s. 85-94.

⁶⁶ L. Janowski, *Słownik*, s. 172-174; P. Bielawski, *Józef Jaroszewicz – historyk Podlasia, „Białostoczczyzna” 63-64 (2001)*, s. 107-122. Ten ostatni autor przedstawił przede wszystkim działalność Jaroszewicza jako historyka, ale wzmiankował również o prowadzonych przez niego wykładach z zakresu prawa – zrazu rzymskiego i krajowego w liceum krzemienieckim, później cywilnego i kryminalnego polsko-litewskiego na Uniwersytecie Wileńskim (s. 108 i n.). Ibidem o kontaktach Jaroszewicza z Daniłowiczem.

⁶⁷ L. Janowski, *W promieniach*, s. 7, 11, 105 i n., 153; idem, *Słownik*, s. 209-210; R. Kmiecik, *Aleksander Korowicki i jego zapomniany podręcznik procedury karnej (w 200. rocznicę urodzin Autora)*, „Palestra” (1998), 7-8, s. 106-111.

tet wileński był jedynym uniwersytetem na ziemiach polskich, w którym dawne, po rządach Rzeczypospolitej Polskiej odziedziczone prawo wykładane było nie jako umiejętność martwej, historycznej tylko przeszłości, ale jako nauka żywego obowiązującego prawa. Statutowi litewskiemu powiodło się pod tym względem lepiej aniżeli prawom koronnym. Jak wiadomo, uchylenie jego mocy obowiązującej nastąpiło dopiero w 1840 roku, ale niektóre, dość liczne zresztą przepisy Statutu, jako prawo partykularne, zachowało dotychczas znaczenie w Ukrainie Zaprzańskiej, czyli w dzisiejszych guberniach połtańskiej i czernihowskiej⁶⁸.

Stałe i wielkie przywiązanie szlachty litewskiej do swojego dawnego prawa podkreślał w swej rozprawie z 1818 r. zatytułowanej *Kodeks Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi* Ignacy Daniłowicz. Autor ten doceniał liczne walory prawa statutowego, jak również jego doniosłą rolę w dziejach prawa litewskiego. Daniłowicz umiał jednak także obiektywnie stwierdzić, że na początku XIX w. znaczna część przepisów Statutu z różnych powodów nie odpowiadała już wymogom współczesności, a wręcz stanowiła zupełny anachronizm⁶⁹.

Ignacy Daniłowicz nie był odosobniony w swojej ocenie Statutu. Podobnie myślała część szlachty. Oto w tym samym prawie czasie szlachta, choć zaznaczmy – powiatu bielskiego w Obwodzie Białostockim, zebrana w kwietniu 1819 r. na sejmiku, przyjęła rezolucję, w której oprócz postulatu rozciągnięcia konstytucji Królestwa Polskiego na Obwód Białostocki, a także pragnienia polepszenia losu chłopów, wyraziła wątpliwości co do stanu sądownictwa oraz prawa. W punkcie pierwszym rezolucji czytamy: *co się tyczy sądownictwa i całego prawa cywilnego, przyjęty u nas statut litewski ówczasowy, podług terażniejszego ducha czasu, jest wielce niegodny, a nawet w wielu artykułach gorszący*⁷⁰.

Wydaje się jednak, że Ignacy Daniłowicz niewiele przesadził co do daleko posuniętego konserwatyizmu Litwinów w stosunku do własnego prawa⁷¹. Oto w zaleceniach dla dowódcy korpusu wysyłanego z pomocą powstaniu na Litwie w 1831 roku księżę Adam Jerzy Czartoryski, jako prezes Rządu Narodowego kategorycznie nakazywał, aby *uniknąć wszystkiego, co by mogło dać pozór naruszenia ich wewnętrznych urządzeń, instytucji i zwyczajów*. Oprócz tego gwarantować miano *obieralność urzędników i sądownictwa, podług Statutów [Litewskich] i ustaw [dawnych], póki sami innych praw nie uchwalą*⁷². Rzecz jasna księciu chodziło o zjednanie dla powstania litewskiego ziemiaństwa i wyważone, rozsądne postępowanie w warunkach wojennej próby było zapewne bardzo pożądane. Nie zmienia

⁶⁸ A. Parczewski, *Wilno a nauka historii*, s. 10.

⁶⁹ I. Daniłowicz, *Kodeks Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*, wyd. A. Kraushar, Warszawa 1905, s. 30 i n., 43 i n., 56.

⁷⁰ H. Mościcki, *Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej ćwierci XIX w.*, [w:] *Pod znakiem Orła i Pogoni*, s. 89. Zob. też Ibidem, s. 49 (oraz 208 – przypisy końcowe) o działającym w Obwodzie Białostockim Komitecie do porównania praw koronnych z litewskimi. Zob. też Ibidem, s. 207 (przypisy końcowe), gdzie wzmianka o odczycie *Rys historyczny poddaństwa na Litwie*, który wygłosił hr. Eustachy Tyszkiewicz w roku 1861 na posiedzeniu Wileńskiej Komisji Archeologicznej. Treść referatu oparta była o Statut litewski oraz uchwały sejmowe i in.

⁷¹ Jak bardzo prawo statutowe wrosło w naturę Litwinów świadczą chociażby badania językowe M. T. Lizisowej, *Prawem sądzić czyli o języku Statutów litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998.

⁷² Cyt. za J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, s. 295.

to jednak faktu, że książę wiedział dobrze, gdzie leży czuły punkt, którego dotknąć nie można, aby nie narazić się na nieprzychyłość tamtejszej szlachty.

Niepodobna nie wspomnieć o bardzo dużym znaczeniu III Statutu litewskiego dla prowadzonych w Rosji w pierwszej połowie XIX stulecia prac nad kodyfikacjami praw miejscowych. W latach 1830-1837 – przy walnym udziale Ignacego Daniłowicza – trwały prace nad opracowaniem Zводу praw miejscowych dla guberni zachodnich i południowo-zachodnich. Tak zwany Zwód zachodni, który ostatecznie nie uzyskał aprobaty monarchy i nigdy nie wszedł w życie, oparty był przede wszystkim na III Statucie litewskim. Warto odnotować, że osobne przepisy dla guberni czernihowskiej i połtawskiej zaczerpnięte ze wspomnianego projektu weszły następnie w skład Zводу praw Cesarstwa w jego wersji z roku 1843. Znaczenie praktyczne Zводу zachodniego dla wyjaśnienia stosunków prawnych sięgających korzeniami okresu sprzed roku 1840 podkreślano jeszcze na początku XX stulecia. Co więcej sam III Statut stanowił (obok innych praw obowiązujących na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego, także prowincjonalnych) liczący się punkt odniesienia dla przedsięwziętych w Rosji prac kodyfikacyjnych jeszcze w końcu lat czterdziestych XIX stulecia. Świadczy o tym fakt, że jego przepisy uwzględniono w tabeli sporządzonej dla porównania licznych systemów prawnych ze Zwodem praw⁷³.

Zniesienie III Statutu litewskiego w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w 1840 r. nie było równoznaczne z definitywnym końcem jego obowiązywania na tych ziemiach. W nauce polskiej dostrzega się występowanie w latach następnych na wspomnianych terytoriach osobliwego i ciekawego zjawiska, a mianowicie dalszego stosowania przepisów Statutu w stosunkach nieformalnych, a zwłaszcza w rozkwitającym po 1840 r. sądownictwie polubownym. Fenomen ten tłumaczy się niechęcią szlachty polskiej wobec prawa rosyjskiego i żywionym przez nią pragnieniem afirmowania prawa rodzimego. Utrzymywanie praktyki, o której mowa nosiło równocześnie znamiona swego rodzaju de-

⁷³ Zob. cytowane już *Obozrieniye istoricheskikh swiedenii o sostawlieni Swoda miestnykh zakonow Zapadnykh gubernii* w wydaniu M. J. Pergamenta i A. E. Nolde. Ci sami badacze wydali projekt Zводу zachodniego, *Swod miestnykh zakonow Zapadnykh gubernii. Projekt*, Sankt-Peterburg 1910, zaopatrując go w historyczny wstęp (s. III-XII) oraz dodatki wskazujące na niektóre źródła projektu, jak i na jego wpływ na późniejsze prawo rosyjskie (s. 3-35 – dodatki posiadają odrębną paginację). Zob. też A. E. Nolde, *Oczerki*, gdzie szczegółowo na temat przebiegu prac kodyfikacyjnych, źródłach Zводу zachodniego, w tym również skali wykorzystania III Statutu, głównych treściach projektu i innych, licznych kwestiach szczegółowych. Zob. też W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego*, s. 139, 152 i n., 156 i n.; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, s. 71; idem, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, s. 100 i n.; S. Godek, op. cit., s. 61 i n. O wykładach Daniłowicza z zakresu historii praw miejscowych w guberniach zachodnich zob. J. Bardach, *Studia prawa polskiego na Uniwersytetach Petersburskim i Moskiewskim w latach 1840-1861*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 45 (1993), 1-2, s. 26 i n. Podnieśmy przy tej sposobności, że przedsięwzięta w Rosji akcja zbierania praw prowincjonalnych stała się obiektem analizy w ówczesnym piśmiennictwie prawniczym. Serię artykułów poświęconych temu problemowi planował napisać również Aleksander This. Ostatecznie powstało tylko jedno studium tego autora o odrębnościach prawnych tzw. Małorosji (wraz z obwodem białostockim). This konstatawał, że dotyczą one i funkcjonują jedynie w sferze prawa cywilnego, ustroju sądów lokalnych, procedury, a także statusu „obywatelskiego”. Wśród przedstawianych przez autora lokalnych źródeł prawa jest oczywiście również III Statut litewski. Zob. W. Witkowski, *Aleksander This i Jan Kanty Wołowski – wybitni prawnicy Królestwa Polskiego*, s. 157 i n.

monstracji patriotycznego nastawienia. Ślady tej nadzwyczajnej rewerencji ziemian w stosunku do Statutu można odnaleźć jeszcze w okresie międzywojennym⁷⁴.

Postulaty dotyczące przywrócenia III Statutu były wysuwane przez szlachtę polską jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX w. Hrabia Wiktor Starzeński, piastujący funkcję grodzieńskiego gubernialnego marszałka szlachty, w swoim *Memoriale o potrzebach Litwy* napisanym w 1862 r. i ogłoszonym w krakowskim „Czasie”, krytycznie odniósł się do działań rządu rosyjskiego wobec ziem litewskich. Starzeński oceniał, że rząd ten ma aktualnie o wiele mniej zwolenników niż za panowania cara Aleksandra I, który cieszył się sympatią obywateli ziem litewskich, wdzięcznych monarsze za tolerancję religijną, zachowanie języka, rozkwit zakładów naukowych, a także za fakt, że *własność i osoba mieszkańców zostawały pod tarczą praw miejscowych, trzech wiekową powagą uświęconych*. Starzeński twierdził, że warunkiem autentycznego zbliżenia Polaków i Rosjan musi być spełnienie kilku podstawowych postulatów takich jak: zaprzestanie dyskryminowania kościoła katolickiego, przywrócenie uniwersytetu w Wilnie oraz okręgu naukowego, przeznaczenie większej ilości stanowisk w administracji miejscowej dla osób pochodzących z guberni litewskich, zatwierdzenie przygotowanego statutu Towarzystwa Kredytowego oraz zwołanie sejmików szlacheckich, odroczonej z powodu wprowadzenia stanu wojennego. Oprócz wspomnianych czołowym postulatem było jednak przywrócenie Statutu litewskiego. Starzeński proponował żeby decyzję o restytucji Statutu poprzedzić powołaniem w Wilnie komisji złożonej z przedstawicieli szlachty oraz przedstawicieli rządu, której zadaniem miałyby być przejrzanie i zweryfikowanie tej kodyfikacji. Rząd miałby zatroszczyć się ponadto o wydelegowanie ze swej strony do składu komisji znawców prawa, których udział ułatwiłby wprowadzenie stosownych korekt. Powyższym postulatom towarzyszyły również żądania formułowane na przykład przez szlachtę z Podola i Mińszczyzny, domagającej się przywrócenia jedności administracyjnej guberni zachodnich z Królestwem Polskim, na które zresztą władze rosyjskie reagowały dość nerwowo i ostro⁷⁵.

Okolicznością, która może już budzić pewne zdumienie jest fakt, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, na kanwie dyskusji nad bardzo ważnymi i niezwykle trudnymi problemami unifikacji i kodyfikacji prawa w odrodzonej Rzeczypospolitej,

⁷⁴ Zob. o tym przede wszystkim interesujący fragment wspomnień T. Bobrowskiego, *Pamiętnik mojego życia*, t. I, *O sprawach i ludziach mego czasu*, oprac. S. Kieniewicz, Warszawa 1979, s. 88 i n., 329 i n., a także W. Kulisiewicz, *Trzeci Statut Litewski w dobie porozbiorowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 44 (1992), 1-2, s. 87 i n. oraz głosy W. Uruszczyka i A. Korobowicza w dyskusji nad referatami sesji plenarnej [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 115, 121.

⁷⁵ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855-1862*, Gdańsk 2003, s. 108 i n., 527 i n.; idem, *Helena i Kazimierz Skirmuntowie z Ruchcza – przyczynek do historii ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, s. 86 i n.; idem, *Cywilizacyjna i kulturowa rola elit Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 15 (2006), s. 251 i n. O żywym jeszcze na przełomie XIX i XX w. postrzeganiu ziem wschodnich Rzeczypospolitej jako nierosyjskich, i to także wśród urzędników carskiej administracji, zob. L. Jaskiewicz, *Z zagadnień unifikacyjnej polityki caratu wobec „Kraju Zachodniego” („Ziemie Zabrane”) na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kuchnia władzy. Księga pamiątkowa z okazji 70-tej rocznicy urodzin Andrzeja Garlickiego*, red. W. Borodziej, J. Kochanowski, Warszawa 2005, s. 120-130.

również nie brakowało odniesień do III Statutu litewskiego. Podkreślmy, że nawiązania te czyniono nie tylko w ramach refleksji o charakterze teoretycznym, czy czysto historycznym, ale w celu zwrócenia uwagi na realne i ciągle utrzymujące się w stosunkach prawnych na ziemiach wschodnich znaczenie Statutu⁷⁶. W literaturze podnoszona jest również kwestia zastosowań litewskiej kodyfikacji w okresie międzywojennym w postępowaniu cywilnym (głównie w sprawach spadkowych)⁷⁷. Zwrócono także uwagę, że wydane w roku 1937 przepisy o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej zaliczały do akt o znaczeniu trwałym te akta spraw cywilnych z okresu zaborów, które oparte były na przepisach III Statutu⁷⁸.

Oprócz wskazywania na istotną rolę III Statutu w pracach kodyfikacyjnych, w piśmiennictwie naukowym – i to w pracach o bardzo różnym charakterze – najczęściej podnosi się fakt długotrwałego obowiązywania litewskiej kodyfikacji na ziemiach włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego, akcentując znaczenie momentu zniesienia Statutu jako punktu zwrotnego w dziejach ziem litewskich. Czy mamy zatem do czynienia z opracowaniami o charakterze syntezy czy podręcznikowym⁷⁹, czy jest to szkic historii Wilna⁸⁰, czy też studium polityki rządu rosyjskiego generalnie wobec guberni litewskich⁸¹ lub też ściślej – w stosunku do drobnej szlachty⁸²; praca o ogólnej sytuacji

⁷⁶ Zob. tezy referatu Tadeusza Wróblewskiego, *Pozostałości dawnych praw Wielkiego Księstwa Litewskiego w prawie cywilnym obowiązującym pisanym i zwyczajowym*, [w:] *Pamiętnik I (VIII) Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8-10 VI 1924*, red. A. Parczewski, F. Bossowski, Wilno b. d. [1928], s. 30-31, a także protokół dyskusji po referacie K. Głębockiego, *Rozciągnięcie ustawodawstwa cywilnego obowiązującego w b. Królestwie Kongresowym na inne ziemie b. zaboru rosyjskiego*, Ibidem, s. 87, 90, 94, 103, 112 i n., 119, 123 i n. Zob. też K. Petruszewicz, *Zwyczajowe spadkowe włościan w województwach wileńskim i nowogródzkim*, [w:] *Zwyczajowe spadkowe włościan w Polsce*, cz. 4: *Zwyczajowe spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. A. Bobkowski, Sz. Muzykant, K. Petruszewicz, W. Staniewicz, Warszawa 1929, s. 5, 8, 10, 16, 29 i n.; E. Borkowska-Bagińska, *O doświadczeniach kodyfikacji prawa cywilnego w II Rzeczypospolitej dla współczesnego ustawodawcy*, „Czas Nowożytny” 12 (2002), s. 133 (przypis 24).

⁷⁷ A. B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, s. 52. Zob. też recenzję J. Sobczaka z pracy J. Bardacha, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 52 (2000), 1-2, s. 367 i n.

⁷⁸ J. Sobczak, *O dziejach Litwy. W związku z książką Juliusza Bardacha O dawnej i niedawnej Litwie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 41 (1989), 1, s. 153.

⁷⁹ M. Synoradzki, *Rapsod z epopei Napoleona*, Warszawa, b. d., s. 7 i n.; B. Limanowski, *Historia Litwy*, Chicago 1895, s. 56 i n.; idem, *Dzieje Litwy*, Kraków 1917, s. 56; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, s. 16 i n.; A. Jabłonowski, *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1912, s. 359; F. Ochimowski, *Prawo administracyjne*, t. I, Warszawa 1923, s. 209 i n.; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, s. 46, 149, 156, 164; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II, s. 160; idem, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, s. 80 i n.; W. Wielhorski, *Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, Londyn 1959, s. 59, 71 (osobna odbitka z t. I Pamiętnika Kijowskiego); M. Kukiel, *Dzieje Polski porzobiorowe (1795-1921)*, Londyn 1993, s. 43; P. Wandycz, *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795-1918*, Warszawa 1994, s. 38, 182; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1, X-XVIII w., Kraków 2002, s. 162; cz. 2: *Polska pod zaborami*, Kraków 2002, s. 54.

⁸⁰ H. Mościcki, *Wilno*, Warszawa 1922, s. 39; M. Kosman, *Wilno dawne i współczesne*, [w:] tegoż, *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polsko-litewskich XIV-XX w.*, Warszawa 1992, s. 259.

⁸¹ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r.*, s. 418 i n., 422; J. Smykowski, *Polityka władz rosyjskich wobec guberni litewskich 1855-1870*, [w:] *Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci*, t. I: *W kregu spraw historycznych*, red. E. Feliksiak i E. Konończuk, Białystok 2000, s. 156 i n.

⁸² H. Mościcki, *Wysiedlenie szlachty na Litwie i Rusi przez rząd rosyjski*, „Wschód Polski” (1921), 1-3, s. 46-63; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, s. 157 i n., 160 i n.; J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, s. 62.

społeczno-gospodarczej szlachty⁸³ albo też rzecz o przebiegu działań powstańczych z lat 1830-1831 na części ziem litewskich⁸⁴, bądź rys poświęcony stanowi archiwów⁸⁵, oświaty i nauki⁸⁶, przemianom na polu kultury⁸⁷, czy wreszcie artykuł poświęcony projektom konstytucyjnym⁸⁸, albo przemianom ustroju sądów i prawa⁸⁹ – zawsze konsekwentnie podkreśla się owo zjawisko długotrwałego trwania Statutu, a także przełomowy charakter roku 1840 (rzadziej 1831, w którym uchylono III Statut na Rusi Białej), który stanowi wyraźną cezurę⁹⁰. Maria Teresa Topolska rozważa nawet oparcie o tę datę periodyzacji dziejów kultury na Litwie⁹¹. Niestety, nawet w obszernych pracach interesujące nas zagadnienie przedstawiane jest zazwyczaj tylko w najogólniejszym rysie⁹².

W ostatnich latach jedynymi opracowaniami próbującymi bezpośrednio podjąć problem losów porozbiorowych III Statutu są prace Wojciecha Kulisiewicza⁹³ oraz Artura

⁸³ B. Stępniewska-Holzer, *Sytuacja społeczno-gospodarcza szlachty i ziemiaństwa polskiego na Witebszczyźnie w pierwszej połowie XIX w. w świetle źródeł archiwum historycznego w Mińsku*, s. 47, 49; D. Nawrot, *Świat szlachcica litewskiego – życie na pograniczu dwóch imperiów w początkach XIX w.*, s. 178.

⁸⁴ B. Breżgo, *Odgłosy powstania 1830-1831 roku na Witebszczyźnie i w Inflantach*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28-go listopada do 4-go grudnia 1930 r.*, t. I: *Referaty*, red. K. Tyszkowski, Lwów 1930, s. 385.

⁸⁵ R. Mienicki, *Archiwa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, s. 403.

⁸⁶ D. Beauvois, *Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, s. 323; T. Wróblewska, *Problemy oświaty i nauki w Rzeczypospolitej w schyłku XVIII i w XIX wieku*, [w:] *Ostatnie lata I Rzeczypospolitej*, red. T. Rawski, Łowicz 1996, s. 108; L. Kowkiel, *Czytelnictwo i księgozbiory prywatne na Nowogródzczyźnie w I. Połowie XIX wieku*, [w:] *Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci*, s. 188.

⁸⁷ W. Wielhorski, *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Londyn 1951, s. 131; M. Kosman, *Wpływ Unii Jagiellońskiej na przemiany kulturalne w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 13.

⁸⁸ H. Izdebski, *Liteuskie projekty konstytucyjne z lat 1811-1812 i ich wpływ na Konstytucję Królestwa Polskiego*, s. 95.

⁸⁹ W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego*, s. 118; idem, *Sąd i prawo w Polsce pod zaborami*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 2, s. 221 i n.; W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa na ziemiach polskich w czasach zaborów*, [w:] *Państwo – Prawo – Myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 2003, s. 303.

⁹⁰ O roku 1840 jako wyraźnej cezurze dla żyjącej ówczesnie szlachty litewskiej, a także o możliwości oparcia o tę datę periodyzacji historii prawa litewskiego zob. A. B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, s. 48 i n.; idem, *Ustrój i prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego: uwagi, wątpliwości i propozycje*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Lądzie – idee – prawo*, s. 62. Zob. też S. Morawski, *Z wiejskiej samotni. Listy do Heleny i Franciszka Malewskich*, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 1981, s. 8 (wstęp) gdzie zniesienie Statutu w roku 1840 i wynikające z tego faktu konsekwencje określa się jako „wielką klęskę dla tych ziem”.

⁹¹ M. T. Topolska, *Osobliwości procesu społeczno-kulturalnego w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, [w:] *Litwa. Dzieje, naród, kultura. Materiały z Konferencji naukowej Kraków 8-10 maja 1997*, red. G. Lemanaitė, P. Bukowiec, Kraków 1998, s. 39. Zob. M. T. Topolska, *Spółczesność i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań-Zielona Góra 2002, s. 240 i n., 300, 377; eadem, *Spółczesność i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 25 i n.

⁹² H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. I, s. 4 i n., 25, 111, 134, 281, 401, 409 i n., 434; J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, s. 2 i n.; L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, s. 86, 104 i n., 113, 189 i n., 372, 378;.

⁹³ W. Kulisiewicz, op. cit., s. 73-89.

Korobowicza i Wojciecha Witkowskiego⁹⁴. Oczywiście nie można ich jednak uznać za wyzerpujące.

Tymczasem w niektórych pracach poświęconych problematyce historii Litwy końca XVIII i początku XIX stulecia wyłaniają się problemy, które zdawałyby się sygnalizować ciekawe pola badawcze. Bardzo interesujące są przypadki zderzenia przepisów rosyjskich i statutowych na tle konkretnych spraw oraz próby rozstrzygnięcia przez władze rosyjskie takiego konfliktu na przykład przez swoiste połączenie norm zaczerpniętych z obu systemów⁹⁵. Z sytuacji takiej Statut litewski wychodził czasami obronną ręką między innymi dlatego, że wśród Rosjan nie brakowało wpływowych osób, którzy jak Aleksander Bezborodko⁹⁶, byli zwolennikami zachowania praw miejscowych. Wydaje się jednak, że każdy przypadek dania pierwszeństwa Statutowi przed przepisami rosyjskimi, albo jego częściowego tylko uwzględnienia powinien skłaniać do osobnego rozważenia kwestii motywu takiego postępowania.

Badania nad dziejami III Statutu po rozbiorach nie będą z pewnością zaliczać się do przedsięwzięć prostych. Pełnego obrazu nie da się uzyskać jedynie przez śledzenie zmian w prawie statutowym wprowadzanych przez poszczególne akty nowej władzy (pomijam tajny charakter niektórych z nich⁹⁷). Konieczne będzie – jak słusznie wskazywał Juliusz Bardach – podjęcie badań szczegółowych, które pozwoliłyby na *ustalenie wzajemnych relacji prawa statutowego z zaborczą praktyką*⁹⁸. Tych nie da się dokładnie ustalić bez żmudnych poszukiwań archiwalnych. Ponadto zadania nie ułatwi trudność ogólnej natury, a mianowicie duży chaos, jaki panował przez lata na ziemiach litewsko-ruskich wcielonych do Cesarstwa. Rozstrój w zakresie stosunków administracyjnych, sądowych i prawnych, który wyziera z pamiętników⁹⁹ i który sygnalizuje się niejednokrotnie w literaturze naukowej, wywoływany był m. in. licznymi zmianami w organizacji administracji, a także lawiną nowych przepisów, nakładających się na stare, a często w ogóle pozostającymi w sprzeczności. Ten stan rzeczy implikował z kolei arbitralność poczynań urzędników, i tak gene-

⁹⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Uwagi o sądownictwie i prawie sądowym w „guberniach zachodnich” Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza*, s. 63-76; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 55 (2003), 1, s. 61-84.

⁹⁵ W. Sosna, *Konfiskata majątków szlacheckich na Białorusi w okresie rozbiorów Rzeczypospolitej ze szczególnym uwzględnieniem powstania 1794 roku*, [w:] *Ostatnie lata I Rzeczypospolitej*, s. 97; J. Rudakowa, *Zmiany pozycji społecznej szlachty polskiej*, s. 209, gdzie o sprawie określenia podstawy prawnej dla sankcji stosowanych w stosunku do uczestników Insurekcji 1794 r.

⁹⁶ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r.*, s. 418.

⁹⁷ Zob. ciekawe stwierdzenie we wspomnieniach E. T. Massalskiego, *Z pamiętników (1799-1824)*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1924, s. 254: „Ukaz ten podobno nie był powszechnie ogłoszony, ale jak wiele innych, przesłany do władzy właściwej, pozostał nieznanym władzom”.

⁹⁸ J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kregu prawnokulturowym*, s. 70.

⁹⁹ Zob. choćby S. Bukar, *Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX.*, Warszawa b. d., s. 108 i n., gdzie ciekawe wzmianki o stanie polskiej kancelarii generała Lubowickiego (będącego już w służbie rosyjskiej), której prowadzenie tuż po II rozbiorze objął Bukar: „Zostałem w istocie chaos w tej kancelarii; żadnego protokołu, ukazy niektóre niepublikowane zalegały, jednym słowem nieład i nieporządek największy”. O okolicznościach przejścia (w istocie zdrady) generała lejtnanta Lubowickiego na służbę rosyjską zob. obszerniej A. Jabłonowski, *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, s. 346 i n.

ralnie słabo orientujących się w realiach zagarniętych polskich prowincji, która z czasem wpływała demoralizująco na ich mieszkańców, mających zresztą w znacznej części trudności w odnalezieniu się w nowej sytuacji. W tle tych zjawisk jawi się niezdolność Rosjan do szybkiej przebudowy stosunków na nabytych terytoriach z racji dotkliwych braków w zakresie własnego ustawodawstwa, niewydolności organów wykonawczych oraz nienależytego przygotowania aparatu biurowego¹⁰⁰. Pewną rolę w badaniach może odegrać ówczesna literatura prawnicza¹⁰¹ oraz pamiętnikarska¹⁰², na kartach której III Statut litewski oraz dawne polskie konstytucje sejmowe błyszczą czasem – dla badacza zachęcająco i ciekawie – ciągle żywym blaskiem.

¹⁰⁰ J. Leszczyński, *Rządy rosyjskie w Kraju Tarnopolskim 1809-1815*, s. 101 i n.; Sz. Askenazy, *Emigrant w Polsce*, [w:] idem, *Wczasy historyczne*, t. II, Warszawa 1904, s. 274 i n.; H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. I, s. 112, 405, 448; idem, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. II, z. 1, s. 19; J. Iwaszkiewicz, *Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r.*, s. 422; idem, *Litwa w roku 1812*, s. 241; L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, s. 8; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1990, s. 196; D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, s. 249, 284 i n., 336; J. Czubaty, *Zabójstwo Adama Mickiewicza. Żołnierze, cywile i urzędnicy na litewskiej prowincji w początkach XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 109 (2002), 4, s. 65; M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe (1795-1921)*, s. 41 i n.; A. B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, s. 50. Zob. też krótką, ale nadzwyczaj błyskotliwą charakterystykę zjawiska daną przez S. Morawskiego, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818-1825)*, wyd. A. Czartkowski, H. Mościcki, Warszawa 1924, s. 315 i n., 430. Zob. również dający ogólną panoramę szkic S. Kieniewicz, *Wpływ zaboru rosyjskiego na świadomość społeczeństwa polskiego*, „Dzieje Najnowsze” 9 (1977), 4, s. 105-115.

¹⁰¹ Oprócz cytowanej pracy Ignacego Daniłowicza, w której znajduje się bardzo wiele odwołań do konkretnych przepisów Statutu zob. również podobną praktykę częstych powołań na Statut i konstytucje sejmowe w opracowaniach A. Korowickiego, *Proces cywilny litewski*, Wilno 1826; idem, *Proces graniczny*, Wilno 1827, czy nawet (choć nieporównanie rzadziej) *Porządek sądowy kryminalny*, Wilno 1831. Zob. notę biograficzną o Aleksandrze Korowickim w *Biograficznym słowar profesorów i prepdawawiateliej Imperatorskago Moskowskago Uniwersiteta*, s. 429-430. Opracowania Korowickiego, a szczególnie *Proces cywilny litewski* oraz *Proces graniczny* usilnie polecał czytelnikom, a zwłaszcza praktykom w zakresie spraw granicznych W. Dutkiewicz, *Program do egzaminu z historii praw, które w Polsce przed wprowadzeniem Kodeksu Napoleona obowiązywały*, z. 4, Warszawa 1869, s. 268, 282, 298. Dużo odniesień do Statutu jako prawa obowiązującego znajduje się również w ówczesnych opracowaniach historycznych. Zob. np. T. Czacki, *Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich? I czy z północnymi narodami mieliśmy wiele wspólnych praw i zwyczajów?*, Wilno 1809, s. 5, 90; S. B. Linde, op. cit., zob. dedykację carowi Aleksandrowi I (karta bez paginacji, s. 1 wymienionego dzieła) oraz s. 1 i n., 34, 157; A. Powstański, dz. cyt., s. 42.

¹⁰² Zob. np. I. Domeyko, *Filareci i Filomaci*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824*, s. 78; E. T. Massalski, *Z pamiętników (1799-1824)*, [w:] Ibidem, s. 247; S. Morawski, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818-1825)*, s. 41, 315 i n., 430, 437; idem, *Szlachta – bracia. Wspomnienia, gawędy, dialogi (1802-1850)*, wyd. A. Czartkowski, H. Mościcki, Poznań, b. d. [1929], s. 138; W. Wizbor-Bohdanowicz, *Szczegóły niektóre życia mojego. Wspomnienia palestranta żmudzkiego z lat 1781-1833*, do druku przygotował i przypisami uzupełnił M. Brensztejn, „Ateneum Wileńskie” 6 (1929), s. 225-258; J. U. Niemcewicz, *Dzienniki 1835-1836*, do druku przygotowała i przypisami opatrzyła I. Rusinowa, Warszawa 2005, s. 363.

Sławomir Godek

THE THIRD STATUTE OF LITHUANIA IN THE POST-PARTITION
PERIOD – THE STATE OF RESEARCH INTO THE LEGACY OF THE
LITHUANIAN LAW

SUMMARY

The Third Statute of Lithuania of 1588 was a very long-lasting codification – with small changes it survived until the Partitions of the Republic, and after its fall it remained valid in the lands linked to the Russian Empire until 1840 (in the Byelorussian lands it was repealed somewhat earlier – in 1831). In Polish historical and legal literature, there has to this date been no research into the functioning of the Lithuanian code in the new and completely different conditions created by the fall of the state at the end of the 18th century. The process by which the Statute was slowly “eroded” and its norms displaced by Russian law has not been explained. This state of affairs seems surprising if we consider that the Third Statute of Lithuania is rightly considered to be a very successful codification, and played a fundamental role in the shaping of legal relationships not only in the remote areas of the Grand Duchy of Lithuania but also in the Crown of the Kingdom of Poland for over two hundred years. The Statute also interacted in a crucial way on Russian law even in the 17th century, thus crossing the border of the Republic. Yet the state of knowledge about this final period of the Lithuanian codification’s validity is extraordinarily weak. This is certainly due in part to the “backlog” in Polish research caused by researchers’ long-maintained (from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century) reserve in relation to post-Partition history in general, and is also the consequence of long-term weakness in the study of Lithuanian history. The clear revival of academic interest in this direction which was observed during the 1920s and 30s, especially at the reborn university in Vilnius, was muted by the outbreak of war. Paradoxically, however, in the contemporary academic literature dedicated to a wide variety of historical issues in the Grand Duchy of Lithuania – from political through social and cultural to military – everywhere – the theme of 1831 or, more commonly, 1840 as a serious turning-point in the history of the Lithuanian and Ruthenian lands stubbornly returns. It rarely happens, though, that works carry more than a mention or a very cursory outline of the problem. Regarding the second half of the 18th

and the first decades of the 19th centuries, the Third Statute of Lithuania is considered in the Polish academic literature in a number of – it might be said – typical contexts. Firstly, the momentous role given to the Statute in codification works written during the final period of the First Republic's existence is noted. Secondly, note is made of the attempt to return the force of the Statute fully at the beginning of the 19th century both by supporters of the Russian side (Lithuanian aristocrats focused around M. K. Ogiński) and also by the French supporters (e.g. the comments of the Lithuanian Provisional Government Commission in 1812). Thirdly and lastly, there is mention of the crucial role of the Statute in the codification work undertaken in the thirties on the Western Code.

Research on the history of the Third Statute in the post-Partition period will certainly not be a simple exercise. A complete image of the issue cannot be obtained by merely following the changes which took place in Statute law under the influence of specific Russian regulations. It will also be essential to carry out detailed research on the relationship between the Lithuanian law and the practices of the new authorities, as Juliusz Bardach has correctly pointed out. The relationship mentioned cannot be described without laborious searches through the archives (it seems that the state of repair of the archives gives some cause for optimism, however). An important role in the research may be played by the contemporary legal and diaristic literature.

Translated by Author

